

ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ТЕОРЕТИЧНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЗГУРТОВАНOSTІ МОЛОДШИХ
ШКОЛЯРІВ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО
ТРЕНІНГУ**

Магістерська робота з психології
освітньо-кваліфікаційний рівень
«магістр»

студентки 7 курсу 73 групи
галузі знань:

05 Соціальні та поведінкові науки
спеціальності: **053 Психологія**
денної форми навчання
Аліни Вікторівни Бродовської

Керівник:
кандидат психологічних наук,
доцент ***Л.О. Котлова***

Рецензент:
кандидат психологічних наук, доцент
кафедри психології Уманського
державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
І.П.Якимчук

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗГУРТОВАНOSTI У ПСИХОЛО- ГО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ.....	8
1.1. Психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку.....	8
1.2. Особливості міжособистісних взаємовідносин молодших школярів у шкільному колективі.....	13
1.3. Психологічні підходи до вивчення проблеми групової згуртованості.....	24
1.4. Методи формування групової згуртованості.....	32
Висновки до розділу 1.....	39
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРУПОВОЇ ЗГУРТОВАНOSTI УЧНІВСЬКОГО КОЛЕКТИВУ.....	41
2.1. Дослідження групової згуртованості у працях зарубіжних та вітчизняних вчених.....	41
2.2. Експериментальне дослідження формування групової згуртованості молодших школярів в умовах соціально-психологічного тренінгу.....	48
Висновки до розділу 2.....	51
РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ ГРУПОВОЇ ЗГУРТОВАНOSTI МОЛОД- ШИХ ШКОЛЯРІВ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ.....	53
3.1. Рівень групової згуртованості молодших школярів до формуючого експерименту.....	53
3.2. Програма соціально-психологічного тренінгу для підвищення рівня групової згуртованості у молодших школярів.....	67
3.3. Вплив соціально-психологічного тренінгу на рівень групової згуртованості молодших школярів.....	75
Висновки до розділу 3	87
ВИСНОВКИ.....	89
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	92
ДОДАТКИ.....	101

ВСТУП

Актуальність дослідження. Проблема вивчення особливостей та розвитку згуртованості в молодшому шкільному віці є досить актуальною і визначається тим, що саме в цьому віці удосконалюються всі характерні особливості дитячої згуртованості. Адже саме завдяки згуртованості підвищується ефективність групової взаємодії, члени групи комфортніше себе почувають, а продуктивність виконання завдань в такій групі значно зростає.

Загальнотеоретичні аспекти проблеми групової згуртованості досліджували Г. М. Андреева, О. І. Донцов, Дж. Картрайт, А. Г. Кірпічник, К. Левін, А. та Б. Лотт, Дж. Морено, Ю. Л. Неймер, А. В. Петровський, К. Е. Сішор, Л. Фестінгер та інші.

Багато вчителів стикаються з проблемою незгуртованого учнівського колективу, що проявляється в наявності великої кількості мікрогруп, які досить часто ворогують між собою, відсутності спільних цілей, задоволеності перебування в учнівському колективі. Адже учнівський колектив є могутнім засобом формування особистості. Він впливає на виховання, гармонійний розвиток, зумовлює риси характеру учнів та загалом стосунки в колективі.

Набуття навичок міжособистісної взаємодії з групою однолітків і вміння заводити друзів, статус в групі – все це впливає на становлення особистості в системі міжособистісних зв'язків та подальше входження в соціум. Саме в згуртованому колективі особистість є більш захищеною, має підтримку та допомогу з боку інших членів групи, і все це є важливою передумовою для досягнення успіху в будь-якій сфері діяльності.

Питання особливостей формування колективу молодших школярів розглядали в своїх працях такі вчені як Н. П. Анікеєва, Є. А. Аркін, О. Н. Артеменко, Ю. З. Гільбух, О. В. Киричук, А. Г. Кірпічник, Г. Л. Фортунатов, О. Л. Шнірман і т.д.

Питання покращення групової згуртованості на різних етапах розвитку достатньо широко представлене у психологічній літературі. Так, формування згуртованості молодших школярів в умовах соціально-психологічного тренінгу висвітлено в працях А. Г. Грецова, С. Ю. Лебедевої, О. С. Прутченкова, К. В. Фопеля та ін.

Таким чином, актуальність і недостатня розробленість теоретичних та прикладних аспектів дослідження проблеми групової згуртованості у дітей молодшого шкільного віку і обумовили вибір теми дипломного дослідження **«Особливості формування згуртованості молодших школярів в умовах соціально-психологічно тренінгу»**.

Об'єкт дослідження – групова згуртованість як психологічний феномен.

Предмет дослідження – формування згуртованості молодших школярів в умовах соціально-психологічного тренінгу.

Мета дослідження полягала в теоретичному та експериментальному вивченні групової згуртованості молодших школярів, обґрунтуванні, розробці та апробації на основі отриманих даних соціально-психологічного тренінгу для формування згуртованості учнів початкових класів.

Гіпотеза дослідження: спеціально організований соціально-психологічний тренінг є ефективним у формуванні згуртованості дітей молодшого шкільного віку.

Відповідно до поставленої мети та висунутої гіпотези були визначені основні **завдання** дипломного дослідження:

1. Визначити теоретичні підходи до вивчення проблеми групової згуртованості та факторів її формування.
2. Проаналізувати методи та методики діагностики групової згуртованості та способи її покращення.
3. Встановити особливості прояву групової згуртованості молодших школярів.

4. Обґрунтувати, розробити і апробувати програму соціально-психологічного тренінгу для формування згуртованості у дітей молодшого шкільного віку.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали дослідження особливостей міжособистісних взаємовідношень молодших школярів В. В. Абраменкової, Л. І. Божович, О. К. Дусавицького, Н. Л. Селіванової, А. В. Чорної, Н. М. Швалевої та ін.; положення про можливість змін окремих властивостей особистості за стислий проміжок часу засобами активного соціально-психологічного навчання – І. В.Вачков, Ю. М. Ємельянов, В. Е. Пахальян, Т. С. Яценко та інші.

Методи та організація дослідження. Для вирішення поставлених завдань та перевірки висунутої гіпотези було використано наступні **методи** дослідження: *теоретичні* - аналіз науково-теоретичних джерел з проблеми дослідження групової згуртованості в молодшому шкільному віці, синтез, класифікація, систематизація і узагальнення результатів теоретичних та експериментальних досліджень, висвітлених у науковій літературі; *психодіагностичні* – методика «Визначення індексу групової згуртованості» (К. Е. Сішора), методика «Визначення опосередкованої групової згуртованості» (В. С. Івашкіна, В. В. Онуфрієвої), опитувальник «Мій клас» (методика Боврозера у модифікації Ю. З. Гільбуха) та проективна методика «Мій клас» (Л. А. Байкової); *статистичні* - t-критерій Стьюдента, кількісний та якісний аналіз групової згуртованості в молодшому шкільному віці.

Надійність та вірогідність результатів забезпечується методологічною обґрунтованістю вихідних положень дипломного дослідження, узгодженості теоретичної моделі досліджуваного явища з методами його дослідження, комплексним використанням методів і методик, що відповідають меті, об'єкту, предмету та завданням дослідження; застосуванням методів математичної обробки емпіричних даних.

Експериментальна база дослідження. Дослідницько-експериментальна робота виконувалась на базі загальноосвітньої школи №7 ім. В. В. Бражевського м. Житомир. Кількість учасників – 55 учнів.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження:

- *розширено, доповнено та уточнено* уявлення про психологічні чинники, що впливають на групову згуртованість у молодшому шкільному віці;
- *набули подальшого розвитку* знання про специфіку формування групової згуртованості у молодшому шкільному віці;
- *розроблено та апробовано* програму соціально-психологічного тренінгу для формування згуртованості учнів початкових класів.

Практичне значення дослідження: розроблена програма соціально-психологічного тренінгу може бути використана психологами шкіл для формування згуртованості молодших школярів. Теоретичні положення, що висвітлені в дослідженні, можуть доповнити зміст навчальних курсів «Вікова психологія», «Психологічна служба в системі освіти».

Апробація. Результати дослідження апробовано на:

1. Міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритети розвитку педагогічних та психологічних наук у ХХІ столітті» (м. Одеса, 17-18 березня 2017 р.).

2. III-й Міжнародній науково-практичній конференції для студентів немовних спеціальностей «Перспективи розвитку професійно спрямованої іншомовної освіти в мультикультурному просторі» (м. Житомир, 12 квітня 2017р.).

3. I-й щорічній регіональній студентській конференції «Актуальні проблеми особистісного зростання» (м. Житомир, 15 грудня 2017 р.).

Публікації. Теоретичні та емпіричні результати дослідження висвітлено у 4-х студентських публікаціях:

1. Бродовська А. В. Особливості міжособистісних взаємовідносин молодших школярів у шкільному колективі / А. В. Бродовська, Л. О. Котло-

ва // Пріоритети розвитку педагогічних та психологічних наук у XXI столітті: збірник наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 17-18 березня 2017 р.). – Одеса: Вид-во ГО «Південна фундація педагогіки», 2017. – С.18-21.

2. Бродовська А. В. Методи формування групової згуртованості / А. В. Бродовська, Л. О. Котлова // Психологічні дослідження: наукові праці викладачів і студентів соціально-психологічного факультету. Випуск 9/ за ред. Л. П. Журавльової, В. О. Климчука, Ю. Ю. Дем'янчук. – Житомир, 2017. – С. 16-18.

3. Brodovska A. V. Psychological approaches to the study of the problem of group cohesion / A. V. Brodovska, L. O. Kotlova // Перспективи розвитку професійно спрямованої іншомовної освіти в мультикультурному просторі: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної студентської конференції для студентів немовних спеціальностей (м. Житомир, 12 квітня 2017р.). – Житомир: Вид-во ФОП Левковець Н. М. , 2017. – С.13-15.

4. Бродовська А. В. Розвиток групової згуртованості молодших школярів в умовах соціально-психологічного тренінгу / А. В. Бродовська // Актуальні проблеми особистісного зростання: збірник наукових праць за матеріалами I-ї регіональної студентської конференції (м. Житомир, 15 грудня 2017 р.) / Ред.колегія: Л. П. Журавльова, Л.О.Котлова, К.А.Марчук / М-во освіти і науки України, Житомирський держ. ун-т ім. І. Франка, соц.-псих. факультет. – Житомир, Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2017. – С. 13-15.

Структура й обсяг роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (85 джерел) та 24 додатків. Основний зміст роботи викладено на 91 сторінці (загальний обсяг роботи – 166 сторінок). У роботі міститься 12 рисунків та 1 таблиця.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗГУРТОВАНOSTІ У ПСИХОЛОГО- ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

1.1. Психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку

Молодший шкільний вік є важливим у становленні особистості дитини, адже саме в цьому віці закладаються основи особистісного розвитку учнів початкової школи. Молодший шкільний вік триває з 6 до 10 (11) років [16].

В житті дітей семирічного віку відбувається рішучий перелом: вони вступають до школи. Перехід до шкільного навчання означає для дітей перш за все перехід до систематичного накопичення знань. Засвоєння основ наук розширює їх кругозір, розвиває мислення, змінює характер всіх психічних процесів — сприймання, пам'яті, уваги, роблячи їх більш свідомими і керованими, і головне — формує у дитини основи світогляду.

Надходження дитини в школу означає для дітей перехід до нового способу життя, нової провідної діяльності; це рішуче позначається на формуванні всієї особистості дитини [9,23].

У дитини виникають нові взаємовідносини з оточуючими її людьми, з'являються нові, пов'язані зі школою серйозні обов'язки. Вона повинна вставати в строго визначений час і йти до школи, виконувати ті завдання, які передбачені шкільною програмою, неухильно дотримуватися шкільного режиму, підкорятися шкільним правилам поведінки, добре засвоювати визначені за програмою знання та навички [9,25].

Основні зміни відбуваються у внутрішній позиції школяра, яка пов'язана з наявністю певного ступеня готовності до шкільного життя.

Психологічна готовність дітей до школи передбачає формування у них певного ставлення до школи (як серйозної і соціальнозначущої діяльності), тобто відповідну мотивацію навчання, або мотиваційну готовність, а також забезпечення рівня інтелектуального та емоційно-вольового розвитку дитини [31, 56].

Про шестирічну дитину напередодні школи можна говорити як про особистість, бо вона вже може усвідомлювати свою поведінку, порівнювати себе з іншими. У більшості дітей формується мотиваційна готовність до школи, хоча дещо і своєрідна. Беззаперечною є думка Ш.О. Амонашвілі: «Школа приваблює 6-річну дитину серйознішими справами, діти знають, що на них там чекає складніше життя. «Хочу вчитися» — по суті означає прагнення дитини змінити спосіб дошкільного життя, увійти у широкі соціальні стосунки з оточенням. Дитина, звичайно, знає, що навчання — суспільно значуща справа, тому воно для неї — сходинка дорослості. Однак прохання дитини швидше віддати її до школи, навіть інколи сльози, що не беруть, не можна оцінювати як зрілий мотив учіння, бо дошкільника приваблює зміна своєї життєвої ситуації, результат (навчитися читати, писати тощо), а не праця, завдяки якій цього можна досягти» [2, 17].

Молодший шкільний вік представляє собою саме той період дитячого розвитку, протягом якого недостатньо усвідомлені і керовані розумові процеси перетворюються в розгорнуту, свідому і цілеспрямовану діяльність. На початку шкільного навчання діти ще не вміють активно заучувати навчальний матеріал, бути постійно уважними, якщо вчитель попередньо не організовує процес навчання та засвоєння матеріалу [9, 46-47].

До вікових особливостей дітей 1-4 класів належать такі: незначний соціальний та моральний досвід, підвищена емоційність, імпульсивність та безпосередність поведінки дитини, бажання постійно розширювати коло спілкування. Основними потребами дитини в початкових класах є потреби: у

спілкуванні з людьми, в емоційному контакті, визнанні, оцінці своїх дій та вчинків, виявленні власних позицій у ставленні до інших, світу, у дружбі, товариськості, повазі до особистості, самоповазі, набутті нових знань та вмінь для пізнання довкілля [38].

Беручи участь у спільних видах діяльності, учні вчаться будувати свої взаємини із однолітками, входити в колектив ровесників. У них виникає потреба до взаємовимогливості і взаємодопомоги.

Після закінчення 1 класу у частини дітей не до кінця сформовані особистісні новоутворення, що є характерними для дошкільнят, а саме: недостатнє усвідомлення сприйняття шкільного життя, необхідності впорядкувати та організувати його за певними законами і правилами співжиття; недостатнє усвідомлення внутрішньої етичної інстанції, такої як совість (орієнтування лише на зовнішній контроль з боку дорослих, невміння діяти самостійно), що викликає у школярів почуття невпевненості у собі, спричиняє конфлікти у спілкуванні; відсутність переваг та продуманих дій над імпульсивними (стримування бажань відбувається лише в разі очікування винагороди чи покарання); несформованість адекватної самооцінки [6, 248-260].

У вчинках дітей наприкінці другого року навчання вже простежується позиція у ставленні до того, що їх оточує. Розвиваються і змінюються внутрішні етичні інстанції, формуються моральні мотиви поведінки; розвивається здатність співпереживати, співчувати, а отже, і співдіяти з дорослими та однолітками. Головним новоутворенням навчальної діяльності є формування теоретичного мислення дитини, що знаходить відповідне вираження і в рівні сформованості у дітей особистісних моральних якостей, першооснов багатьох моральних понять: доброти (гуманності), людяності, милосердя, чуйності, співчуття, чесності, справедливості, терпеливості та ін.[8].

Новоутворенням молодшого школяра є рефлексія— здатність виділяти та аналізувати власні психічні стани (наприклад уважність), усвідомлювати зміст своїх думок, міркувань (« Я зараз думаю про...») тощо. До рефлексивних процесів належить і пізнання своєї обмеженості (« Я так ще не вмію...»), і здатність переходити межі наявних можливостей, шукати і знаходити засоби їх поширення [21,7].

Сприймання підкоряється інтелектуальному завданню: діти вчаться розглядати і аналізувати об'єкт, виділяти частини від цілого, установлювати зв'язки, визначати суттєві ознаки, відносити об'єкт до певної категорії. Розвивається як аналітичне сприймання, так і синтезуюче.

Пам'ять розвивається у двох напрямках – довільності й осмисленості. Довільна пам'ять виявляється в розвитку здатності ставити мнемічні завдання: інтенсивно формуються прийоми довільного запам'ятовування (складання плану і повторення за ним тексту, групування матеріалу, встановлення смислових зв'язків між його частинами тощо). Проте смислова, логічна пам'ять ще слабкі: діти часто вдаються до буквального запам'ятовування.

Увага набуває ознак довільності, але внутрішній контроль ще слабкий. Це швидше пристосування до стандартних умов та вимог вчителя. Виявляються індивідуальні особливості уваги (в переключенні уваги, зосередженості, легкості відволікання тощо), які потрібно враховувати під час організації уваги на заняттях[21,8].

У молодшому шкільному віці активно розвиваються пізнавальні потреби й інтереси, формуються мотиви навчання, продуктивні прийоми і навички навчальної роботи, так званого «уміння вчитися»; розкривається його індивідуальність; формуються навички самооцінки, самоконтролю і саморегуляції; засвоюються соціальні норми і зав'язуються міцні дружні зв'язки. Усі ці зміни відбуваються в рамках навчальної діяльності, оскільки вона в цьому віці – провідна. Результатом змін є психологічні новоутворення,

які стануть фундаментом розвитку особистості на наступному віковому етапі. У молодшого школяра в центр свідомої діяльності висувається мислення. Саме розвиток словесно-логічного мислення перебудовує всі інші пізнавальні процеси. Оволодіння понятійним мисленням веде до розвитку рефлексії, аналізу і внутрішнього плану дій. Словесно-логічне мислення – це перший новотвір, завдяки якому розвивається рефлексія і внутрішній план дій [16].

У цей період якісно змінюється здатність до регуляції власної поведінки. Від довільності в ситуаціях, пов'язаних тільки з навчальною діяльністю, учень переходить до довільного регулювання спілкування й поведінки, він починає керуватися нормами й правилами спілкування. Новий рівень довільності – це другий новотвір молодшого шкільного віку.

Третій новотвір пов'язаний з переходом до предметного навчання. Предметне навчання створює умови для розвитку нових пізнавальних потреб і нових інтересів. Тобто формується нове пізнавальне ставлення до дійсності. До кінця молодшого шкільного віку починає складатися новий тип відносин з оточенням [очерки младших школьников].

Довільність пізнавальних процесів дає змогу виокремити різні плани реальності та дії в них. Формування вміння самому ставити мету в пізнавальній діяльності (прочитати, щоб зрозуміти, відповісти на запитання, розв'язати задачу тощо) і відповідно до неї будувати свою поведінку [8].

Щодо особливостей самооцінки молодших школярів, то коректно називати її не самооцінкою, а самоставленням. Істинна самооцінка базується на самоаналізі, порівнянні певних своїх здібностей та якостей між собою або з певним еталоном. Тоді людина може оцінити себе відповідно до різних ситуацій: я краща в одному, але гірша в іншому. Проте здатність до такої аналітичної самооцінки формується приблизно на дванадцятому році життя, коли в корі головного мозку набирає активність ліве півкуля. До цього віку діти мислять переважно правопівкульою. Якщо ж йдеться про самоставлення,

то воно не буває адекватним чи неадекватним, а лише емоційно позитивним чи негативним [16].

Для того, щоб дитина успішно вчилася, розвивалася, зростала, їй потрібне емоційно-позитивне ставлення. Дитині необхідно вірити в свої можливості навіть тоді, коли у когось виходить краще, а дорослі, на яких вона рівняється, взагалі здаються недосяжними. Поки дитина впевнена, що те, що вона робить, їй вдається, вона хоче цим займатися. Коли її переконують, що вона погано малює або читає, бажання щось робити зникає остаточно [9, 174-175].

Отже, для дітей молодшого шкільного віку характерне: первісне формування характеру, формування нового рівня потреб, які дозволяють керуватися цілями, моральними вимогами, почуттями; виникнення відносно стійких форм поведінки, формування суспільної спрямованості особистості (звернення до колективу однолітків), вимогливість, вибірковість у взаєминах із товаришами, авторитет вчителя, переважання мотивів поведінки, пов'язаних із навчанням, розвиток нового пізнавального ставлення до дійсності, внутрішня позиція школяра.

1.2. Особливості міжособистісних взаємовідносин молодших школярів у шкільному колективі

Проблема особистих взаємин у групі однолітків завжди привертала увагу педагогів і психологів. Адже школа є центром життєдіяльності дитини протягом основного періоду становлення її особистості. Виникає необхідність визначення тієї ролі, яку відіграють відносини між однолітками у формуванні особистості школяра на різних етапах його життя, і зокрема в

молодшому шкільному віці – найбільш відповідальному періоді переходу дитини в нову соціально значиму систему відносин.

З надходженням дитини в школу відбуваються зміни в її взаєминах з оточуючими людьми, причому досить істотні. Більшу частину дня діти проводять в контактах з оточуючими людьми: батьками, вчителями, іншими дітьми. Відносини дитини з однолітками в молодшому шкільному віці мають свої особливості. З'являється соціально-психологічний феномен дружби, що заснована на індивідуально-вибіркових міжособистісних відносинах дітей, що характеризуються взаємною прихильністю, заснованої на почутті симпатії і безумовного прийняття іншого. В цьому віці найбільш поширеною є групова дружба. Дружба виконує безліч функцій, головними з яких є розвиток самосвідомості і формування почуття причетності, зв'язок з суспільством. Характерна риса взаємин молодших школярів полягає в тому, що їх дружба заснована, як правило, на спільності зовнішніх життєвих обставин і певних інтересів [35].

Як зазначає А. В. Мудрик, що за ступенем емоційного залучення спілкування дитини з однолітками може бути товариським і дружнім. Товариське спілкування – емоційно менш глибоке спілкування дитини, реалізується в основному лише в класі. Дружнє – як в класі, так і поза ним [42].

Вже в молодших класах з'являється поділ класу на неформальні групи, які іноді стають більш значущими, ніж офіційні шкільні об'єднання. В таких групах можуть створюватися власні норми поведінки, цінності, інтереси, які багато в чому пов'язані з лідером. Група створює почуття «ми», яке підтримує школяра і зміцнює його внутрішні позиції. У цьому віці діти починають носити одного стилю і виду одяг, щоб підкреслити свою причетність один до одного. У неформальних об'єднаннях формується або запозичується від старших за віком угруповань своєрідний сленг – слова або вирази, що вживаються певними віковими групами, соціальними

прошарками. Сленг надає ефект посилення почуття «ми» тим, що скорочує дистанцію між спіррозмовниками через ідентифікацію всіх членів групи із загальними знаками спілкування. Спілкування молодших школярів з однолітками набуває абсолютно виняткову значимість. У відносинах з однолітками школярі відпрацьовують способи взаємовідносин, проходять особливу школу соціальних відносин. Взаємна зацікавленість, спільне розуміння навколишнього світу і один одного стають дуже цінними для них [67].

На думку О. К. Дусавицького відносини молодших школярів характеризуються, перш за все, вузькістю міжособистісних зв'язків. Найчастіше це відносини між двома дітьми. Групи або взагалі не виникають, або з'являються епізодично. Взаємні переваги між хлопчиками і дівчатками практично відсутні. В результаті структура міжособистісних відносин виявляється вельми аморфною, що складається з двох намічених підструктур — хлопчиків і дівчаток. Лідерство тут носить поодинокий і розширений характер, причому кожна з підструктур має своїх лідерів. Зазвичай, у молодших школярів переважає емоційне ставлення до товаришів. Основними мотивами міжособистісного вибору виявляються ігрові, а також мотиви зовнішнього плану. Мотиви ділових відносин носять головним чином формальний, а не змістовний характер. І за змістом, і за широтою, і по стійкості міжособистісні відносини молодших школярів залишаються на низькому рівні розвитку. Лише до кінця молодшого шкільного віку складаються передумови для переходу до більш високого рівня (з'являються прагнення до взаєморозуміння, переваги, пов'язані з оцінкою морально-психологічних рис особистості товаришів і т. д.) [19, 58-59].

Дослідниця О. Є. Сапогова відзначає зменшення колективних зв'язків і відносин між дітьми на початку молодшого шкільного віку у порівнянні з підготовчою групою дитячого саду. До 2-3 класу особистість вчителя стає

менш значущою, проте зв'язки з однокласниками стають тіснішими і диференційованими [55, 274].

Результат перших сформованих відносин у колективі дуже впливає на майбутнє становлення людини в соціумі. Труднощі в спілкуванні з іншими людьми і, як наслідок, складності в побудові відносин з ними є серйозним показником відхилення в розвитку людини і затримки її соціальної адаптації [75, 4].

Спілкування молодших школярів з однолітками, на думку А. В. Чорної, істотно змінюється протягом усього вікового етапу. Так, відмічаються зміни в змісті, потребах, мотивах і засобах спілкування, які можуть відбуватися плавно і поступово, а можливі переломні прояви і якісні зрушення. Перший переломний момент зовні проявляється в різкому зростанні значимості інших дітей у житті дитини. Молодші школярі починають віддавати перевагу компанії інших дітей ніж дорослому. Другий переломний момент зовні виражений менш чітко, так як пов'язаний з появою виборчих уподобань, дружби і з виникненням більш стійких і емоційно глибоких відносин між дітьми [68].

Вагомою є позиція Л. І. Божович, яка зазначає, що великі зміни відбуваються в молодшому шкільному віці в стосунках дітей один до одного. У цей період у них виникають колективні зв'язки, починає формуватися громадська думка, вимогливість один до одного, взаємна оцінка. Вже до кінця навчання в I класі діти здатні сприймати навчальні завдання як такі, що стосуються всього класу. Навчальна діяльність поступово стає тією спільною діяльністю, на основі якої зав'язуються дитячі відносини: виникають і взаємна вимогливість і взаємодопомога [7, 284].

У 1 класі у школярів ще немає чітко сформованих якостей при виборі друга. Дружні стосунки у першокласників зав'язуються на основі зовнішніх обставин, тобто діти дружать за принципом близькості контактів: сидять за однією партою, живуть на одній вулиці. Іноді більш тісні відносини між

школярами складаються в процесі спільної діяльності, наприклад, на навчальних заняттях або в процесі колективної гри. Але як тільки закінчується гра або спільна робота, розпадаються і ті відносини, які зав'язуються на їх основі. Однак поступово дружні відносини стають більш стійкими, емоційно міцними, так як виникають певні вимоги до особистих якостей друга [7, 286].

М. І. Лісіна, визначала спілкування як взаємодію двох або більше людей, що спрямована на узгодження та об'єднання їх зусиль з метою налагодження відносин і досягнення загального результату [34, 25]. Вона виділила дві функції спілкування: організація спільної діяльності та формування розвитку міжособистісних відносин. Вона наголошує на необхідності спілкування дітей з однолітками, яке сприяє розкриттю дітьми свого творчого, самобутнього початку [34, 29].

На думку О.О. Смірнові існують такі значущі для спілкування дітей особливості: різноманітність комунікативних дій в надзвичайно широкому їх діапазоні, яскрава емоційна насиченість спілкування, нестандартність і нерегламентованість контактів дітей при спілкуванні, а також переважання ініціативних дій [59].

Експериментальні дослідження В. В. Абраменкової показали, що приблизно до 8-річного віку хлопчики в прояві міжособистісних відносин в групі однолітків є більш гуманними, ніж дівчата. Хлопчики і дівчата по-різному виявляються чутливими до певних аспектів спільної діяльності. При цьому у дівчат різного віку спостерігається варіативність у цих проявах в порівнянні з хлопчиками [1].

Покладаючись на багаторівневу і багатокомпонентну систему соціокультурного середовища, в якому розвивається молодший школяр, Д. І. Фельдштейн підкреслює, що взаємини дорослого і дитини носять складний і багатоплановий характер, спостерігається відсторонення дорослих від дітей. Це обумовлено тим, що у дорослих не вироблено об'єктивного ставлення до

дітей як до суб'єктів відносин. Відстороненість батьків формує у дітей почуття самотності і замкнутість, що негативно впливає на побудову міжособистісних відносин з однолітками [62].

Н. П. Анікеєва, досліджуючи групи школярів, виявила, що в будь-якому дитячому колективі в процесі діяльності і міжособистісного спілкування виникають малі групи (які можна назвати угрупованнями) по 2-5 дітей. Такі малі групи організовуються за різними ознаками: схожість поглядів, симпатії, однакове становище в класі та ін. Але саме в ній дитина може зайняти положення, яке її задовольняє та набути досвіду спілкування. Таким чином, її становище в класі знаходиться в прямій залежності від того, представником якої з неформальних підгруп вона є [4].

На думку Н. Л. Селіванованової діти зазвичай об'єднуються в групу за наявності спільних інтересів і захоплень[58].

Н. М. Швалева зазначала, що вибір шкільного товариша на початковій стадії формування групи характеризується безпосереднім емоційним забарвленням, а міжособистісні орієнтації при цьому спрямовані більшою мірою на зовнішні сторони обраного (товариськість, привабливість, манера одягатися і т. д.), ніж на глибокі внутрішні особистісні риси. Вибір же в більш високорозвиненій в психологічному плані групі здійснюється не тільки на підставі почуттів, що виникають при першому враженні, а й виходячи з оцінки, перш за все, моральних і ділових якостей, які проявляються у спільній діяльності і в значущих для особистості вчинках [70].

М. О. Березовін та Я. Л. Коломінський, ґрунтуючись на результатах серії експериментальних досліджень, прийшли до висновку, що характер і рівень взаємних оцінок і мотивація серед молодших школярів тісно пов'язані з психологічною атмосферою класу, яка визначається, перш за все, стилем відносини вчителя до дитячого колективу. Так, було встановлено, що в класах з позитивним (демократичним) педагогічним стилем на першому

місці при виборі партнерів по спілкуванню у дітей стоїть мотивація, пов'язана з привабливістю і загальною позитивною характеристикою однолітка, при інших стилях – мотиви, пов'язані з навчанням і поведінкою на уроках [28].

О. В. Киричук у своїх дослідження вказував, що чим більш сприятливе положення школяра в колективі, тим з більшим бажанням він відвідує школу, активніше проявляє себе в навчальній та громадській роботі, позитивніше ставиться до колективу і до його громадських інтересів [26, 8].

На думку Ю. З. Гільбуха дітей в колективі пов'язують не тільки ділові, «формальні» відносини, а й більший вплив на їх життя і розвиток мають також і «неформальні» відносини, що ґрунтуються на таких почуттях як симпатія, захоплення чи навпаки, антипатія, ворожість і т.д. У кожному шкільному колективі є свої неформальні лідери та непопулярні особистості. Положення, яке займає учень в системі таких відносин, в значній мірі визначає його психологічний стан, здійснює вплив на моральний розвиток, підвищує, чи навпаки, знижує його навчальну успішність [13, 49-50].

Молодші школярі цінують в своїх однокласниках такі якості як готовність допомогти, дружелюбність, чуйність, акуратність. Риси, які не приймаються в цьому віці – це непричетність до шкільного колективу, погане навчання і дисципліна, мінливість в дружбі, плаксивість і т. д. [57].

О. К. Пащенко зазначає, що простір соціальної взаємодії в класі, тобто міжособистісні відносини, виступають особливим нормативним простором школи, в якому відбувається формування і послідовне освоєння учнями групових норм. В даному нормативному просторі відбувається розвиток учня, а саме знаходження в ньому задає можливі траєкторії розвитку особистості учня. З огляду на те, що процес розвитку обумовлений освоєнням культурних засобів, розвиток особистості молодшого школяра безпосередньо залежить від його здатності засвоювати ті засоби, які пред'являються йому школою в якості культурних. Необхідно, щоб

молодший школяр відчував свою цінність і приналежність до класного колективу. Таким чином, благополучні міжособистісні відносини ефективно позначаються на навчальній діяльності учня і обов'язок батьків і вчителів – впливати на їх правильне формування [47, 78-85].

Багато вчених приділяли особливу увагу формуванню дитячому колективу.

Колектив – об'єднання людей задля досягнення спільної мети, коли ця мета є корисною не лише для членів колективу, а й для суспільства [45,22].

Колектив – це взаємодіюча спільнота, об'єднана соціально-ціннісними відносинами і єдиною соціально-ціннісною діяльністю. Латинське слово «колективус» перекладається по-різному: – збіговисько, натовп, спільні збори, об'єднання, група [60, 47].

Дитячий колектив – це група дітей, які взаємно впливають один на одного, що об'єднані спільними інтересами, спільною діяльністю, що є необхідною умовою для досягнення мети [60, 47].

Є. А. Аркін визначав дитячий колектив як групу дітей, які тривалий час пов'язані спільним середовищем та своєю діяльністю визначають зміст і розвиток колективного життя [5, 6]. Таким чином, дитячий колектив визначається як об'єднання дітей на основі загальної корисної діяльності [5, 6-7].

Важливі положення про вивчення особистості в групі описував Г. А. Фортунатов. Ідея зв'язку особистості і групи закладена ним в розуміння колективу: «Колектив не є просте скупчення індивідуумів, він завжди є системою взаємодіючих особистостей і при цьому характеризується наявністю не просто об'єднаних особистостей, а тих, що організовуються в єдине ціле на основі спільної мети» [65, 47]. Становище особистості в колективі видозмінює її поведінку. Колектив чинить певний вплив на кожного члена групи, тим самим змінюючи його поведінку [65, 53].

Важливим є положення О. Л. Шнірмана про психологічний зміст проблеми розвитку особистості. Колектив, будучи сполучною ланкою між особистістю і суспільством, виступає як життєва умова розвитку особистості. Громадські вимоги до особистості переломлюються через особливості перш за все первинного колективу. Між особистістю і колективом здійснюється постійно діалектична взаємодія: а) вплив колективу в цілому і окремих його членів на особистість; б) вплив самої особистості на інших членів колективу і на колектив в цілому [72, 30]. Механізмами взаємодії особистості і групи є включення особистості в діяльність конкретного об'єднання і спілкування між людьми [72].

Колектив, в якому дитина проводить довгий час і значну частину свого життя, є школа, а точніше її клас. Саме тут молодший школяр знайомиться з соціальними нормами, ціннісними орієнтирами, накопичує різнобічний соціальний досвід, засвоює навички колективної діяльності, а також отримує практику спілкування.

До ознак дитячого колективу можна віднести: згуртованість, колективну діяльність, кінцевий результат якої досягається при включенні до справи кожного члена групи, загальноприйняті норми поведінки, інтелектуально-моральна сфера і сприятливий клімат, почуття емоційного комфорту і захищеності кожного члена колективу, єдність особистих і загальних цілей для всіх членів колективу [6].

Формування дитячого колективу включає в себе кілька основних етапів.

Перша стадія носить назву первісної згуртованості або становлення колективу. Ставлення один до одного молодших школярів визначаються цілями і завданнями їх спільної діяльності. Першу стадію можна вважати завершеною, якщо члени дитячого колективу згуртувалися на основі спільної мети, діяльності та організації, також виділився актив.

Друга стадія являє собою стабілізацію структури колективу. В цей час колектив уже починає виступати як цілісна система, в якій з'являються механізми самоорганізації і саморегуляції. Уже на даному етапі дитячий колектив вимагає від своїх учасників певні норми поведінки.

Третя і подальші стадії характеризують розквіт колективу. Вони відрізняються рядом особливих якостей, досягнутих на попередніх етапах розвитку. Щоб підкреслити рівень розвитку колективу на цій стадії, досить вказати на рівень і характер вимог, що пред'являються один до одному членами колективу: більш високі вимоги до себе, ніж до своїх товаришів. Для даної стадії розвитку колективу характерною рисою стає діяльність на користь іншим людям, тобто здійснюється моральна мета, яка в значній мірі визначає всю організацію життя колективу[6, 5].

Л. І. Уманський виділяє такі етапи розвитку дитячого колективу, на кожному із яких здобуваються та проявляються певні колективні якості і відносини.

I етап. Номінальна група –це початок формування групи, перші кроки її соціально-психологічного розвитку. В номінальній групі здійснюється загальне ознайомлення людей, виникають симпатії та антипатії, відбувається первинний розподіл обов'язків, що приводить до появи лідерів.

II етап. Група-асоціація. Така група має спільну мету, офіційну структуру, але не діє як єдине ціле. У ній ще немає організаційної єдності, психологічної комунікативності (вміння членів колективу налагоджувати стосунки і швидко домагатися гарного взаєморозуміння). Діяльність групи-асоціації нестабільна за програмними цілями і ефективністю. В справах беруть участь лише активісти, а інші займаються в основному особистими проблемами. Успіхи і невдачі переживаються усіма по-різному.

III етап. Група-кооперація. Відрізняється усталеною структурою, високим рівнем підготовленості до вирішення необхідних завдань, співробітництвом. Її міжособистісні відносини і її внутрішньогрупове

спілкування носять суто діловий характер, що сприяє досягненню високого результату у виконанні конкретного завдання в тому чи іншому виді діяльності.

IV етап. Група-автономія. Характеризується високою внутрішньою єдністю. Саме на цьому рівні члени групи ідентифікують себе з нею («моя група»). У ній відбуваються процеси відокремлення, внутрішньої неподільності, які є внутрішньогруповою основою для переходу до вищого рівня. На цьому етапі наявна психологічна єдність. Такій групі властиві внутрішня згуртованість, відсутність угруповань за симпатіями і антипатіями, що може бути в групі-кооперації, поділ на об'єднання хлопчиків і дівчаток.

V етап. Група-колектив. Властиві єдині інтереси, організованість, підготовленість, психологічна комунікативність. Групам, які досягли рівня колективу, притаманні гармонія особистих, групових і громадських інтересів, ініціатива і активність в досягненні поставлених цілей [61].

Важливим соціально-психологічним показником згуртованості учнівського колективу є єдність уявлень і відносин його членів до всіх справ, готовність нести за них як групову, так і особисту відповідальність. Це означає, що в високорозвиненому колективі особисті і групові думки його учасників про те, хто і яку частину колективної роботи повинен виконувати не суперечать один одному [45, 114].

Поряд з ознаками будь-якого колективу, що характеризується як соціальне середовище, як умова виховання і т.д., в дитячому колективі ми маємо справу не зі сформованими особистостями, а з тими, що формуються. Саме цим обумовлені його особливі виховні функції. Для того, щоб назвати малу групу колективом, вона повинна відповідати ряду досить високих вимог: успішно справлятися з покладеними на неї завданнями (бути ефективною у відношенні основної для неї діяльності), мати високу мораль, гарні людські відносини, створювати для кожного свого члена можливість

розвитку як особистості, тобто як група давати людям більше, ніж може дати сума тієї ж кількості індивідів, що працюють окремо. Особливість дитячого колективу – спрямованість цілей, передбачених дорослими при об'єднанні дітей, при побудові їх відносин. Дитячий колектив виступає як умова та інструмент здійснення виховної функції [48].

Отже, найважливішою ознакою молодшого шкільного віку є активне формування здібностей і навичок до спілкування. Саме в цьому віці з'являється феномен дружби. Дитина вчиться користуватися культурними формами спілкування і розвиває необхідні позитивні якості для побудови гармонійних відносин. Від того наскільки дитина матиме здатність спілкуватися в молодшому шкільному віці залежить її ставлення до себе самої, до інших людей і світу. Саме позитивні відносини роблять її шкільне життя насиченим і цікавим.

1.3. Психологічні підходи до вивчення проблеми групової згуртованості

Аналізуючи сутність поняття «згуртованість», учені роблять акценти на різних її аспектах.

Перші масштабні дослідження з даної проблематики були виконані в 40-х роках XX століття в США під керівництвом Л. Фестінгера, який визначав групову згуртованість як суму всіх сил (мотивів), що діють на членів групи з метою, щоб вони залишилися в ній, тобто сили – це привабливість групи для індивіда або як задоволення від членства в ній[79, 164].

Концептуальною основою досліджень Л. Фестінгера стала теорія «динамічного поля» К. Левіна, в якій згуртованість ним розглядалась як

тотальне поле сил, що змушує учасників залишитися в групі [81, 30]. Згуртованість є ключовим поняттям розробленої К. Левіном теорії групової динаміки.

У подальшому, а саме в 50-70-ті роки, дослідження в цій галузі були присвячені пошуку чинників групової згуртованості, при цьому в роботах переважно експериментального плану досліджувалися окремі чинники, що впливають на згуртованість групи.

Так, А. та Б. Лотт розглядали згуртованість як властивість групи, яка визначається кількістю та силою взаємних позитивних настроїв серед членів групи. Тобто основними компонентами згуртованості є міжособистісне тяжіння, симпатія або позитивне ставлення до інших членів групи [82, 259].

Д. Картрайт більшу увагу приділяв вивченню мотиваційної основи тяжіння до групи. Автор розглядав групову згуртованість як результат сил або мотивів, які спонукають індивідів до збереження членства в конкретній групі [78, 91]. З точки зору автора, привабливість групи залежить від можливості задоволення в групі основних потреб її членів, серед яких: потреба в спілкуванні з іншими людьми, потреба в безпеці, визнанні, у винагороді, в духовних цінностях. У теоретичній моделі Д. Картрайта виділено чотири фактори, що сприяють згуртованості групи:

1-й фактор розглядається як мотиваційна основа тяжіння людини до групи, що включає в себе сукупність її потреб та матеріальних цінностей, під впливом яких вона прагне увійти в ту чи іншу соціальну групу;

2-й фактор – спонукальні властивості групи, відображені в її цілях, програмах, характеристиках її членів, способах дії, престижі;

3-й фактор – очікування особистості або суб'єктивна ймовірність того, що членство в групі буде мати для неї сприятливі або негативні наслідки;

4-й фактор – індивідуальний рівень порівняння, який визначається як суб'єктивна оцінка наслідків перебування людини в різних соціальних

групах, з якою вона зіставляє свої можливі досягнення в даній конкретній групі.

Основна увага серед наведених вище факторів згуртованості в даній моделі приділено спонукальним властивостям групи. До числа таких властивостей відносяться: привабливість членів групи, схожість між членами групи (найчастіше в цінностях і установках), особливості групових цілей, своєрідність взаємозв'язку членів групи (найчастіше мова тут йде про позитивні наслідки кооперативної стратегії і негативні наслідки конкурентної стратегії поведінки членів групи), задоволеність груповою діяльністю. Д. Картрайтом також аналізуються можливі наслідки зростання згуртованості. Він зазначав, що у згуртованих групах зменшується число виходів із групи, група має великий вплив на її членів, посилюється конформність поведінки, індивіди більшою мірою включаються в групову діяльність, підвищується почуття безпеки, самооцінка, знижується тривожність учасників [78].

М. Лекін і П. Костанцо зазначали, що згуртованість групи визначається через наявність емоційно-насиченого міжособистісного спілкування. Згуртованій групі притаманне уважне ставлення один до одного, взаємопідтримка, групова приналежність [80].

Засновник соціометрії Дж. Морено, пов'язував згуртованість з високим рівнем міжособистісних відносин, тобто коли наявна велика кількість взаємовиборів. Дж. Морено визначав згуртованість як сукупність певних процесів, таких як ступінь психологічної спільності, єдність членів групи, що передбачає тісноту і стійкість міжособистісних взаємин і взаємодії [83, 363]. Явище згуртованості визначається двома основними факторами – рівнем взаємної симпатії в міжособистісних стосунках і ступенем емоційної привабливості групи для її членів [83].

І. А. Мейжис виділила позитивні наслідки високої згуртованості групи:

1. У згуртованій групі люди більше спілкуються між собою.
2. У згуртованій групі більше дружелюбності і кооперації між її членами.

3. Згуртована група дуже впливає на поведінку своїх членів.
4. Згуртована група більш ефективно досягає своєї мети.
5. У згуртованій групі люди відчують задоволення від спільної роботи [39, 208].

К. Е. Сішор визначав згуртованість як симпатія між членами групи або стійкість до виходу із групи [84, 11]. Він зазначав, що члени високозгуртованих груп мають кращу продуктивність праці. Високозгуртована група – це група, члени якої відчують симпатію один до одного і вважають себе схожими. У таких групах менше непорозумінь, напруженості, ворожості і недовіри, а продуктивність їх праці значно вища, ніж в не згуртованих групах. Вони легше справляються з труднощами, дружно працюють, створюють найбільш сприятливі можливості для розвитку особистості кожного, мають змогу бути як єдине ціле в різних, в тому числі несприятливих умовах [84, 98].

Таким чином, аналіз зарубіжних досліджень даної проблеми показує, що феномен групової згуртованості визначається як складне, багатоаспектне явище, що характеризується наявністю симпатії між членами колективу, позитивного ставлення до інших членів групи.

Методологічно вихідними для вирішення проблеми групової згуртованості у вітчизняній психології є принцип єдності соціальних та психологічних чинників. Одним із визначальних факторів групової згуртованості вчені визначали наявність спільної діяльності.

Фундаментальною моделлю в розумінні згуртуваності груп і колективів стала стратометрична концепція А. В. Петровського.

Методологічною основою побудови концепції послужило уявлення про соціально значущу спільну предметну діяльність як провідний фактор становлення і розвитку всіх форм внутрішньогрупової активності. Акт діяльнісного опосередкування в даній концепції виступає найважливішою системоутворюючою ознакою соціально-психологічних процесів, що

відбуваються в групі. Група з цих позицій виступає як ієрархічно вибудована багаторівнева система активності, що складається з різних шарів (страт), що обумовлена процесом спільної діяльності [49].

Перший поверхневий шар утворений сукупністю міжособистісних відносин безпосередньої залежності, взаємодіями і емоційно-особистими контактами, що не опосередковані змістом спільної діяльності. Прикладами активності цього рівня є: взаємні симпатії і антипатії, взаємна привабливість і непривабливість і т. д.

Другий, більш глибокий шар, складають взаємини, опосередковані ціннісними характеристиками групової діяльності. Розвиненість цього шару вважають показником рівня розвитку групи. Високий ступінь збігу позицій, думок, поглядів індивідів з питань, які є значимими для групи, створюється не стільки в результаті частоти емоційних контактів, скільки є підсумком активної спільної групової діяльності.

Третій шар названий ядром групи, що характеризується тим, що розвиваються відносини, засновані на прийнятті всіма членами групи одних цілей групової діяльності. Він визначається конкретною, цілеспрямованою діяльністю всієї групи: її цілями, завданнями, місцем в системі соціальних відносин суспільства [49].

Тобто, відбувається певний процес розвитку внутрішньогрупових зв'язків, відповідно до розвитку групової діяльності. Три шари групових структур можуть одночасно бути розглянуті і як три рівні розвитку групи: 1) згуртованість виражається розвитком емоційних контактів, 2) відбувається подальше згуртування групи і виражається воно в співпадінні основної системи цінностей, пов'язаних з процесом спільної діяльності, 3) інтеграція групи проявляється в тому, що члени групи починають поділяти спільні цілі групової діяльності. Тобто, розвиток згуртованості здійснюється на основі спільної діяльності[49].

Таким чином, групову згуртованість можна охарактеризувати як форму опосередкування різноманітних контактів між членами групи через зміст і цінності групової діяльності [49, 54].

А. Г. Кірпічник визначав згуртованість як єдність думок при вирішуванні різноманітних питань та єдність дій в спільній діяльності [45, 26].

Ю. Л. Неймер розглядав згуртованість як ступінь єдності дій (поведінки) членів колективу, де єдність дій є виконання кожним членом колективу своїх завдань в рамках загальних цілей, тобто спостерігається наявність співробітництва [43, 160].

В. І. Зацепін вважає, що членів згуртованого колективу відрізняє взаємна повага і дружні взаємини на основі загального позитивно - емоційного ставлення до виконання певного виду робіт [23, 122].

В. Т. Кондрашенко та Д. І. Донський визначали, що згуртованість –це характеристика ступеня пов'язаності, єдності міжособистісних відносин в групі [29, 383].

За Г. М. Андрєєвою, групова згуртованість – це процес формування особливого типу зв'язків у групі, що дозволяють зовнішньо задану структуру перетворити в психологічну спільноту, в системний психологічний організм, який живе за своїми законами [3, 270].

О. І. Донцов визначав згуртованість як міжособистісне емоційне взаємоприйняття, схожість думок і установок, єдність поведінки членів групи та ін.[17, 42].

В. С. Івашкін розглядав групову згуртованість з позиції діяльнісного підходу, що опосередкована метою та завданнями спільної діяльності [25, 56].

А.В. Петровський, О.І. Донцов, А. Г. Кірпічник, В. В. Шпалінський розглядали групову згуртованість ще з позиції ціннісно-орієнтованої єдності (ЦОЄ).

Ціннісно-орієнтаційна єдність (ЦОЄ) –високий ступінь узгодженості позицій, установок, думок, оцінок і дій членів колективу в зв'язку з питаннями, безпосередньо пов'язаними з його цілями і завданнями [45, 26].

Одночасно в колективі може існувати досить складна, навіть суперечлива картина різноманітних індивідуальних смаків, естетичних поглядів, пристрастей та інтересів. Якщо це не пов'язано зі змістом його основної діяльності, не перешкоджає успішній спільній роботі (в учнівському колективі – рішенням його навчальних, виховних та трудових завдань), то відмінності між членами колективу зазвичай не порушують його ціннісно-орієнтаційної єдності (згуртованості) [45, 26-27].

Так, за А. В. Петровським згуртованість як ціннісно-орієнтована єдність – це характеристика системи внутрішньогрупових зв'язків, що показує ступінь співпадіння оцінок, установок і позицій групи по відношенню до об'єктів (осіб, завдань, ідей, подій), що є найбільш значущими для групи в цілому [49, 193].

Ціннісно-орієнтаційна єдність в групі – це перш за все співпадіння оцінок у моральній і діловій сфері, в підході до цілей і завдань спільної діяльності [49, 194].

Вагомим в дослідженні групової згуртованості в контексті ціннісно-орієнтаційної єдності став підхід, запропонований О. І. Донцовим. Ним була експериментально підтверджена гіпотеза про те, що провідним фактором згуртованості групи, колективу виступає ціннісна єдність предметного рівня внутрішньогрупової активності, – предметно-ціннісна єдність (ПЦЄ), що визначається вченим як збіг цінностей щодо предмета спільної групової діяльності. На думку автора, даний феномен виражає інтеграцію на вищому рівні, що дає можливість досліджувати найбільш глибокі основи згуртованості групи, колективу, що виникають в «ядерному» (предметному) шарі. Як зазначає О. І. Донцов, «предметно-ціннісна єдність є особливого роду інтеграція індивідуальних діяльностей, при якій кожна з них, навіть

будучи спрямована на перетворення різних конкретних об'єктів, опосередкована єдиним ціннісним змістом предмета спільної діяльності» [17,72-73]. Предметність виступає стрижнем соціально-психологічної інтеграції колективу як сукупного суб'єкта спільної діяльності [17].

В.В. Шпалінський вважав ціннісно-орієнтаційну єдність групи як найважливіший показник групової згуртованості, що є інтегральною характеристикою системи внутрішньогрупових зв'язків. Індексом ціннісно-орієнтаційної єдності може служити частота або ступінь збігу думок, оцінок, установок і позицій членів групи по відношенню до об'єктів (осіб, явищ, подій), що є найбільш значущими для групи в цілому [73,70].

В. С. Івашкін визначав ціннісно-орієнтаційну єдність як узгодженість думок членів групи по відношенню до значущих для неї об'єктів, ситуацій, подій і т. д. і є одним із показників згуртованості колективу [25, 59].

О. М. Дубовська та Р. Л. Кричевський виділяють два основних види групової згуртованості: інструментальний тип, який заснований на предметно-ціннісній єдності групи, і емоційний тип, який визначається взаємними симпатіями-антипатіями членів групи. При цьому автори вважають, що емоційна згуртованість не завжди ґрунтується на поверхневих контактах індивідів; в групі може виникати емоційно-ціннісна єдність, що включає в себе емоційну привабливість учасників на основі подібності їх ціннісних систем [32, 154-155].

В. В. Москаленко зазначала, що члени згуртованої групи не просто можуть взаємодіяти між собою, а що вони інтегровані найкращим чином. У такій групі досягнуто особливий ступінь розвитку відносин, а саме такий ступінь, у відповідності з яким всі члени групи поділяють цілі групової діяльності і ті цінності, які пов'язані з цією діяльністю [41, 583].

А. Г. Грецов виділяв такі компоненти, що позначають феномен групової згуртованості:

1. Наявність загальної мети, яка приймається всіма членами групи і яка, з очевидністю, не може бути досягнута кимось із групи індивідуально. Відносини будуються за принципом "або ми всі разом виграємо, або все разом програємо".

2. Уміння координувати дії для досягнення спільної мети. Кожна людина зокрема, як би вона добре не діяла, не зможе досягти командної мети, якщо вона не буде узгоджувати і координувати свої дії з діями інших людей.

3. Взаємна довіра, готовність працювати в ситуаціях, які передбачають високий ступінь невизначеності, що включають елемент спільного ризику.

4. Позитивний емоційний і мотиваційний фон: зацікавленість у спільній діяльності і в спілкуванні один з одним, захопленість спільною справою, азарт [15, 4-5].

Таким чином, групова згуртованість є інтегральною характеристикою міжособистісних відносин в колективі, психологічний результат групових процесів, що відбуваються при спільній діяльності, що включає в себе наявність взаємної симпатії між членами групи, привабливість і корисність групи для її членів, єдність оцінок, установок, цілей, цінностей і позицій групи по відношенню до певних об'єктів, ідей, подій, що є найбільш значущими для групи в цілому; висока мотивація в досягненні спільних цілей.

1.4. Методи формування групової згуртованості

Одним із найкращих методів роботи з групою для формування та покращення групової згуртованості – є тренінг.

Психологічний тренінг виник у 50-х роках 20 століття, коли М.Форверг розробив новий метод, основою якого були рольові ігри з елементами

драматизації і який був названий соціально-психологічним тренінгом – СПТ [12,17].

А. Г. Грецов зазначав, що тренінгова форма роботи є одним із найкращих методів роботи в групі. Це пов'язано не лише з більшим розповсюдженням групових форм навчання, але й з тим, що проведення спеціальних заходів, тренінгів, що націлені на згуртованість шкільного колективу – позитивно впливають на учнів класу [15, 3].

Коли в групі створено комфортний мікроклімат, її учасники набувають впевненості, прагнуть вчитися і творити. Командні ігри – один з найбільш ефективних способів створення такої атмосфери. Вони дають можливість використовувати психологічну енергію в навчальних процесах.

Ігри можуть значно посилити мотивацію учасників, сприяють розумінню складних взаємозв'язків. Вони допомагають соціалізації і розвитку особистості учасників і дають їм можливість перевірити на практиці, розвинути та інтегрувати різні переконання, навички і здібності. Застосування ігор дозволяє учасникам повніше реалізовувати широкий спектр навчальних цілей. Однак перш за все ігри приносять задоволення. Це енергія, фантазія, комунікабельність, готовність до ризику та імпровізації – все те, завдяки чому робота в групі стає більш спонтанною, концентрованою і повної сюрпризів [15,5].

У тренінговій програмі, яка спрямована на формування згуртованості також важливим є використання комплексу вправ, що передбачають формуванню довіри в учасників тренінгу один до одного, що впливає на згуртованість членів колективу [15].

К. В. Фопель зазначав, що колективна робота означає щось більше, ніж просто здатність діяти в групі. Необхідно, щоб була певна задача, результат якої залежить від спільних дій і загальна мета, при якій успіх кожного члена групи безпосередньо залежить від успіху дій всієї команди. На практиці це означає, що відбувається не тільки обмін ідеями, а й розподіл

ресурсів і одиничних обов'язків і, нарешті, те, що кожен член групи розділяє її успіх [64, 10-11].

Р. С. Немов зазначав, що колективні форми роботи, що стимулюють спілкування, ніде не є настільки корисними для загального розвитку і обов'язковими для дітей, як в молодшому шкільному віці [44, 113].

О. С. Прутченков зазначав, що соціально-психологічний тренінг дає змогу згуртувати колектив, розвинути високу пізнавальну активність учнів в оволодінні необхідними практичними соціально-психологічними знаннями і комунікаційними вміннями. Ефективність цього процесу забезпечується за рахунок цілого ряду групових феноменів. Перш за все – це можливість отримання зворотного зв'язку і підтримка від людей, які мають спільні проблеми і переживання, що виникають під час занять навчально-тренувальної групи. Крім того, в такій групі людина відчуває себе прийнятою і активно приймає інших, вона користується повною довірою групи і не боїться довіряти іншим. Ще одна принципово важлива можливість, яка з'являється в процесі активного соціально-психологічного навчання, – в рамках групи осіб можна експериментувати з різними стилями спілкування, засвоювати і відпрацьовувати абсолютно нові вміння і навички взаємодії, відчуваючи при цьому психологічний комфорт і захищеність [51].

Групові заняття дають можливість ідентифікувати себе з іншими, група значною мірою полегшує самоаналіз і саморозкриття кожного члена цього тимчасового соціального об'єднання. І, мабуть, найголовніше – це інтенсивна підготовка до активного і повноцінного життя серед людей. Досвід набутий в навчально-тренувальних групах, створює певний соціально-психологічний "імунітет", що допомагає вирішувати складні проблеми, що виникають в міжособистісному і діловому спілкуванні практично у кожної людини. Вміння і навички, які формуються в штучно створеному соціально-психологічному середовищі, допомагають ефективно освоювати складності реального світу міжособистісних відносин [51, 2-3].

С. Ю. Лебедева зазначала, що психологічний зміст процесів, що відбуваються в учасників тренінгу, який спрямований на підвищення рівня згуртованості групи може бути представлений в такий спосіб:

- 1) зниження егоцентричних тенденцій у поведінці, зсув центра комунікативної орієнтації в системі « на себе» – «на партнера», у бік партнера;
- 2) ослаблення дії захисних механізмів;
- 3) підвищення самооцінки, взаємооцінки, зниження категоричності висловлювань;
- 5) поява взаємної підтримки, орієнтації на співробітництво, згуртування групи;
- 5) підвищення ефективності групової роботи, коли взаєморозуміння один одного дозволяє більш ефективно діяти в рамках спільної групової діяльності [33].

Такі психологи як С. К. Кожохіна [27], О. В. Мажара [37], Л. А. Потомахіна [50], розробляючи тренінгові програми на підвищення та формування згуртованості використовують арт-терапевтичні вправи. Це вправи, які засновані на творчому самовираженні особистості за допомогою різних видів мистецтва (живопис і малюнок, ліплення, музика, танець, театр) [27, 5]. В даному контексті тренінгу, арт-терапевтичні вправи полягають в малюванні спільного малюнка групою дітей для підвищення рівня згуртованості [27; 37; 50].

За результатами аналізу психолого-педагогічної літератури з досліджуваної проблеми групової згуртованості та способів формування її (А. Г. Грецов, О. І. Донцов, Д. Картрайт , С. К. Кожохіна, І. А. Мейжис, А. В. Петровський, О. С. Прутченков, К. Е.Сішор, К. В. Фопель і т.д.), нами була розроблена теоретична модель підвищення рівня групової згуртованості молодших школярів (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Теоретична модель підвищення рівня групової згуртованості молодших школярів

Таким чином, використання даних методів соціально-психологічного тренінгу сприяє підвищенню та покращенню рівня згуртованості.

Також, форму тренінгової групової роботи для подолання психологічних проблем розглядали і такі психологи як: І. В. Вачков, Ю. М. Ємельянов, В. Е. Пахальян, К. Рудестам, Т. С. Яценко та інші.

І. В. Вачков зазначає, що груповий психологічний тренінг являє собою сукупність активних методів практичної психології, які використовуються:

1) в рамках клінічної психотерапії при лікуванні неврозів, алкоголізму і ряду соматичних захворювань; 2) для роботи з психічно здоровими людьми, що мають психологічні проблеми, з метою надання їм допомоги у саморозвитку [12, 21].

Один з відомих фахівців в області застосування групових методів роботи з людьми є К. Рудестам. Він відзначає наступні переваги даного способу вирішення психологічних проблем: 1) можливість отримання зворотного зв'язку і підтримки від людей, що мають спільні проблеми чи переживання з конкретним учасником групи; 2) тут відбувається прийняття цінностей і потреб інших людей; 3) у групі людина відчуває себе прийнятною і приймаючою, що користуються довірою і довіряє, оточена турботою і про неї тут дбають, отримує допомогу і допомагає; 4) спостерігаючи те, що відбувається в групі, учасники можуть ідентифікувати себе з іншими і використовувати сталий емоційний зв'язок при оцінці власних почуттів і поведінки; 5) група може полегшити процес самодослідження і інтроспекції, саморозкриття; 6) група дає економічні переваги, як метод психологічної допомоги вона економічно більш доступна людям [54, 18-19].

Незважаючи на різноманіття конкретних методичних підходів до групового тренінгу, можна виділити об'єднуючу їх основну ідею: з допомогою групи можна відкрити нові можливості в розвитку особистості,

відкрити і актуалізувати її потенціал. В той же час кожен фахівець в даній області акцентує увагу на тому чи іншому аспекті цієї роботи.

Один з «піонерів» використання активних методів у навчанні, Ю. М. Ємельянов, вважає, що термін «тренінг» повинен використовуватися не для позначення методів навчання, а для позначення методів розвитку здібностей до навчання або оволодіння будь-яким складним видом діяльності, зокрема спілкуванням [20, 144].

Т. В. Зайцева визначає сутність психологічного тренінгу як сукупність інструментально-опосередкованих дій, що надають учасникам тренінгу знаряддя і прийоми, які дозволяють їм активно опановувати своєю поведінкою, перебудовувати непродуктивні структури діяльності і тим самим спрямовувати регуляцію поведінки на більш високий рівень. Це зброя застосовується для освоєння нової або зміни старої поведінки [22, 25].

В. Е. Пахальян дає таке визначення тренінгу: тренінг (від англ. train — тренуватися) — у найзагальнішому значенні розглядається як сукупність різних прийомів і способів, спрямованих на розвиток у людини тих або інших навичок і умінь. Як один з інструментів психолога він може використовуватися в індивідуальній та груповій роботі [46, 15].

Т. С. Яценко в своїх працях описувала про метод активного соціально-психологічного навчання (АСПН), адже групова ситуація, яка допомагає проаналізувати внутрішньо детерміновані форми поведінки, постає цінною для такого навчання в зв'язку з можливістю вивчати внутрішньо детерміновані форми захисту, які відносяться до категорії основних базових захистів. В групі виникають стосунки, які виявляють стереотипність поведінки, тенденції до якої сформовані в процесі життя людини. Така спонтанно породжувана модель взаємин дає змогу вивчати особистісні деформації кожного з учасників АСПН, приховані від їхньої свідомості та самоконтролю [76,5].

Отже, одним із найкращих методів для формування та покращення групової згуртованості, – є використання соціально-психологічного тренінгу. Адже саме завдяки тренінговій програмі, що включає в себе різноманітні командні ігри, арт-терапевтичні вправи діти вчаться поважати один одного, працювати в команді та досягати поставлених групових цілей.

Висновки до розділу 1

Феномен групової згуртованості досить широко представлено у дослідженнях як зарубіжних, так і вітчизняних психологів.

Зарубжні психологи у своїх працях визначали групову згуртованість як результат дії тих сил (мотивів), які спонукають індивідів до збереження членства в конкретній групі, як властивість групи, яка визначається наявністю симпатій та емоційної привабливості групи для її членів, кількістю та силою взаємних позитивних настроїв (Л. Фестінгер, К. Левін, А. Лотт та Б.Лотт, Д. Картрайт та ін.).

Вітчизняні вчені розглядали феномен групової згуртованості з позиції діяльнісного підходу та ціннісно-орієнтованої єдності (ЦОЄ) (А.В. Петровський, О. І. Донцов, Ю. Л. Неймер, В.В. Шпалінський і т .д.). Групову згуртованість вони трактували як системну якість групи, що визначається процесами взаємного тяжіння членів групи один до одного, наявністю спільних поглядів, цінностей, позицій, установок по відношенню до подій, об'єктів, явищ, що є найбільш значущими для групи в цілому, що виражає їх прагнення до досягнення спільної мети.

Таким чином, групова згуртованість – це показник єдності колективу, що характеризується наявністю симпатії між членами групи, спільних

поглядів, думок, позицій по відношенню до певних об'єктів, ідей, подій, що є найбільш значущими для групи в цілому.

Сприятливий розвиток особистості і успішність соціалізації дитини багато в чому залежить від рівня сформованості соціальних навичок, серед яких важливим є вміння встановлювати міжособистісні стосунки. Саме у молодшому шкільному віці дитина вчиться встановлювати дружні взаємини з іншими дітьми, тобто з'являється феномен дружби та закладається фундамент уміння будувати позитивні відносини з оточуючими. Міжособистісні взаємини чинять великий вплив на життя кожного школяра і на діяльність групи в цілому. Залежно від сформованих міжособистісних відносин між дітьми, формується і особистість дитини.

Говорячи про молодший шкільний вік, варто зауважити, що цей період характеризується емоційною нестабільністю, нестійкістю, що проявляється у вигляді імпульсивності, агресивності і т.д., що пов'язане з тим, що відбувається зміна провідного виду діяльності: навчання поступово заміняє місце гри.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРУПОВОЇ ЗГУРТОВАНOSTІ УЧНІВСЬКОГО КОЛЕКТИВУ

2.1. Дослідження групової згуртованості у працях зарубіжних та вітчизняних вчених

Групова згуртованість вивчається вітчизняними та зарубіжними психологами. Так, Дж. Морено, вивчаючи особливості міжособистісних стосунків в групі та групову згуртованість, у середині ХХ століття розробив метод «Соціометрія» [83].

Соціометрична процедура може мати на меті:

- а) вимір ступеня згуртованості-роз'єднаності в групі;
- б) виявлення «соціометричних позицій», тобто виявлення авторитету членів групи по ознаках симпатії-антипатії, де на крайніх полюсах виявляються «лідер» групи і «відкинутий»;
- в) виявлення внутрішньогрупових підсистем, згуртованих утворень, на чолі яких можуть бути свої неформальні лідери.

Використання соціометрії дозволяє проводити вимір авторитету формального і неформального лідерів для перегрупування людей у групі так, щоб знизити напруженість у колективі, що виникає через взаємну ворожість деяких членів групи.

Соціометрична техніка, розроблена Дж. Морено, застосовується для діагностики міжособистісних відносин, для виявлення соціометричного статусу учнів в колективі, а також визначення наявності мікрогруп.

Проводиться з усією групою, її проведення не вимагає великих витрат часу (до 15 хв.). Вона дуже корисна в прикладних дослідженнях,

особливо в роботах по вдосконаленню відносин в колективі. Але вона не є радикальним способом вирішення внутрішньогрупових проблем, причини яких слід шукати не в симпатіях і антипатіях членів групи, а в більш глибоких чинниках.

Оцінюючи переваги і недоліки соціометричної процедури в будь-якій її модифікації, слід, поряд з їх портативністю і компактністю, мати на увазі й те, що отримані в ході такого обстеження експериментальні дані носять досить ситуативний характер, нерідко відображають лише особливості поверхневого, безпосереднього шару міжособистісних відносин і дають можливість зафіксувати тільки сам факт наявності або відсутності міжособистісної привабливості одного члена групи до іншого, залишаючи за рамками аналізу питання про мотиви вибору досліджуваним, а значить, і саму причину міжособистісних симпатій і антипатій членів групи [40].

Метод соціометрії досить широко представлений в працях Р. О. Золотовицького. Він вважає, що сучасна інтерпретація методу соціометрії значно відрізняється від оригіналу. Саме сучасна інтерпретація методу більше орієнтована саме на кількісні показники. «Вимірювати відносини, регулювати спілкування, дистанцію, кордони, лікувати спільноти, соціальну організацію та інше може міра спілкування – найбільш точний переклад поняття «соціометрія»[24, 107].

Особиста участь у психодрамі чи соціодрамі, безсумнівно, дасть краще знань про даний метод, ніж вправи в підрахунках «індексів популярності» в групі. Найважливішим при соціометрії є ступінь участі кожного члена групи в експерименті. Максимально точні результати та ефективність даного методу можна побачити при переході від діагностики до терапії. Кількісний аналіз виборів простий і дає негайний результат. Структурний аналіз соціограм і психографічних діаграм важкий, вимагає багато часу. Без спонтанності і процесу розігріву всієї групи в аспекті загальної проблеми соціометричні тести стають марними [24,110-112].

Р. О. Золотовицький вважав, що соціометрія, позбавлена драматичного розвитку, стає сухим скелетом соціальної організації суспільства, приреченим на аналіз і констатацію [24,119].

Все це цілком закономірно диктує необхідність перевірки і доповнення результатів соціометричного обстеження за допомогою інших соціально-психологічних методик.

Питанням вивчення міжособистісних стосунків у групах займався і Т. Лірі, який у 1954 році розробив тест« Діагностика міжособистісних відносин». Мета даної методики полягає у вивченні стилю і структури міжособистісних відносин та їх особливостей, а також уявлень досліджуваного про себе, про своє ідеальне «Я», ставлення до самого себе.

При дослідженні міжособистісних відносин найчастіше виділяються два чинники: домінування-підпорядкування і дружелюбність-агресивність. Саме ці чинники визначають загальне враження про людину в процесах міжособистісного сприйняття. Модифікація опитувальника на російську мову була проведена Л. М. Собчик в 1970 році. Сьогодні опитувальник Т. Лірі – один з найпопулярніших методик в інструментарії практичного психолога[52 , 408].

Вивченням проблеми групової згуртованості також займався і К. Е. Сішор. Для дослідження групової згуртованості він розробив методику «Визначення індексу групової згуртованості» , мета якої полягає у визначенні рівня згуртованості класу. Дана методика дає змогу визначити високий, середній та низький рівень згуртованості. Групову згуртованість можна визначити не тільки шляхом розрахунку відповідних соціометричних індексів. Тому однією із переваг даної методики є те, що в ній значно простіше обрахувати індекс групової згуртованості. Вона містить лише 5 питань з декількома варіантами відповідей на кожен. Також ця методика є достатньо легкою для учнів молодших класів [63, 126].

Проте, дана методика не дає змоги побачити причини низької згуртованості класу. Тому дана методика може бути дієвою лише в комплексі з іншими соціально-психологічними методами та методиками.

Багато і вітчизняних вчених займалися розробкою методів, що спрямовані на вивчення групової згуртованості та міжособистісних відносин.

Так, Л. М. Фрідман розробив методику «Що важивіше», яка має на меті визначення рівня згуртованості групи. Учні пропонується анкета з 35 якостей, які характеризують: ставлення до навчання, стиль поведінки і діяльності, знання, розумові якості, навчально-організаційні вміння, ставлення до товаришів, ставлення до себе. Дана методика дозволяє визначити рівень згуртованості, а також побачити найбільш вагомі якості, які виділили учні, що належать до певної сфери, з якою учні пов'язують успіх своєї спільної діяльності [66, 151–155].

В.С. Івашкін та В. В. Онуфрієва розробили методику «Визначення опосередкованої групової згуртованості», метою якої є встановлення рівня групової згуртованості, що опосередкована цілями і задачами спільної діяльності. Досліджуванам пропонується вибрати зі списку, що містить 21 якість п'ять якостей, які вони вважають найбільш важливими для людини як члена колективу. За допомогою даної методики можна визначити не лише рівень групової згуртованості, а й встановити, які якості є визначальними для групи: емоційні (Е), ділові (Д) чи моральні (М) [63, 130].

Також, В. С. Івашкін та В. В. Онуфрієва розробили методику «Ціннісно-орієнтаційна єдність групи» (ЦОЄ), мета якої полягає у визначенні ціннісно-орієнтаційної єдності (ЦОЄ) на основі групової спільності при виборі найбільш ціннісно-значущих якостей з стимульного списку. Досліджуванам пропонується вибрати зі списку, що містить 21 якість п'ять якостей, які вони вважають найбільш цінними для успішної спільної діяльності [63, 131].

О. С. Чернишов та С. В. Саричева розробили методику «Експертна діагностика взаємодії в малих групах». Дана методика дає змогу визначити рівень групової взаємодії. Кожна із 3-х підструктур групової взаємодії включає сім критеріїв, з яких три мають позитивний знак с-b-a (характеризуються наявністю позитивних тенденцій в груповій взаємодії) і три негативний e-f-g (характеризуються негативними тенденціями в груповій взаємодії), а проміжний d – нейтральний (середній показник групової взаємодії), тобто кожна підструктура оцінюється за 7-бальною біполярною шкалою [69].

Вчений А. М. Лутошкін, який займався вивченням дитячих колективів, розробив методику «Який у нас колектив?» , метою якого є визначення згуртованості та ступеня задоволеності своїм колективом.

Школярам пропонуються характеристики різних рівнів розвитку колективу за А. М. Лутошкіним: «Піщана розсип», «М'яка глина», «Мерехтливий маяк», «Червоний парус», «Палаючий факел».

Учні оцінюють рівень розвитку свого колективу. На підставі відповідей психолог може визначити за п'ятибальною шкалою ступінь їх задоволеності своєю групою, дізнатися, як оцінюють учні згуртованість, єдність свого колективу. Разом з тим можна визначити тих учнів, які недооцінюють або переоцінюють (у порівнянні із середньою оцінкою) рівень розвитку колективістських відносин, задоволених і незадоволених ними.

Можливий і інший варіант використання цієї методики. Учні обговорюють, розбившись на групи, такі питання: на якому етапі розвитку колективу знаходиться клас і чому, що заважає піднятися на вищий рівень розвитку колективу, що допоможе стати більш згуртованим колективом. У цьому випадку психолог може отримати більш розгорнуту інформацію про стан взаємовідносин в колективі, задоволеності дітей своїм колективом, баченні ними перспектив його розвитку[66,165-167].

Опитувальник « Мій клас» (методика Боврзера у модифікації Ю. З. Гільбуха) дає змогу діагностувати насамперед ставлення окремих учнів до свого класу. Методика вимірює ступінь задоволеності шкільним життям, ступінь конфліктності у класі (як вона усвідомлюється окремими учнями та класом у цілому) і ступінь згуртованості класу(тобто як ця якість відбивається у свідомості учнів [30, 206-207].

Метод « Референтометрія» (К. В. Щедріної) дозволяє з'ясувати ступінь значущості кожного члена групи для його товаришів по групі, виявити, з одного боку, тих, на чию думку в даній групі орієнтована більшість її членів, а з іншого – тих, чия позиція з того чи іншого питання практично всім байдужа. К. В. Щедріна визначила референтність як форму суб'єкт- суб'єкт - об'єктних відносин, що проявляється як залежність суб'єкта від іншого індивіда і показує вибіркове ставлення до нього в умовах завдань орієнтації в особистісно значущому об'єкті [74, 128].

Таким чином, референтометрична методика, так само як і соціометрія, спрямована на аналіз специфічних міжособистісних переваг. У той же час шар міжособистісних відносин, характер яких виявляється за допомогою референтометричної процедури, якісно відрізняється від того, який є предметом аналізу соціометричної методики. Так, якщо, використовуючи останню, ми звертаємося до системи відносин типу "симпатія - антипатія", то сукупність референтометричних виборів по групі дозволяє нам аналізувати значно більш глибинний шар міжособистісних відносин, опосередкованих цілями, завданнями та змістом груповий діяльності і міжіндивідуальним спілкуванням, тобто ціннісними факторами [74].

Стандартизовані опитувальники згуртованості колективу дозволяють отримати кількісні еквіваленти вираженості рівня групової згуртованості, що полегшує процедуру їх обробки, інтерпретацію отриманих даних і зіставлення різних досліджуваних груп (наприклад, класів у паралелі). У той же час, до недоліків такого типу методів можна віднести їх залежність від

рівня розвитку рефлексії досліджуваних, з одного боку, і прагнення продемонструвати соціально бажані зразки поведінки, з іншого.

Проективні методики багато в чому дозволяють уникнути ефекту соціальної бажаності. Але їх проведення вимагає індивідуального спілкування з кожним досліджуваним, що при фронтальній діагностиці дуже трудомістко.

Малюнкові проективні методи не мають вікових обмежень, завдяки чому є універсальним психодіагностичним засобом, що дозволяє досліджувати ті аспекти відносин досліджуваного до світу або самого себе, в яких він не віддає собі звіту, або ж, помічаючи їх, прагне приховати від інших людей (як варіант — від психолога). Однак у цих методів також є цілком очевидні недоліки. До їх числа можна віднести відсутність стандартизованої процедури обробки та інтерпретації даних, що ставить точність інтерпретації результатів в залежність від досвіду психолога і тим самим знижує достовірність отриманих результатів. Те ж стосується і потенційної порівнянності даних, отриманих за допомогою методик такого роду.

Досить інформативною для вивчення міжособистісних стосунків в класі є проективна методика Л. А. Байкової «Мій клас».

Дана методика дає змогу побачити:

Яке місце в класі досліджуваний відводить ідентифікованому з собою персонажу (поруч з учителем, поза класною кімнатою, разом з учнями, один)?

На малюнку позначені позиції розміщення учнів в класі: вирішення завдання біля дошки, спільне читання книги, питання, що задаються вчителю.

Позиція "один, далеко від учителя" — емоційно неблагополучна позиція дитини, яка вказує на труднощі адаптації до перебування в класному колективі.

Ототожнення себе з дітьми, що стоять в парі, разом грають, — вказує на емоційно-благополучну соціально-психологічну позицію дитини.

Місце поряд з учителем: учитель в даному випадку є значущим особою для досліджуваного, а досліджуваний ототожнює себе з учнем, що приймаються вчителем.

Якщо дитина відзначила на малюнку кого-небудь зі своїх друзів, що не є її однокласниками, то, можливо, у неї немає друзів у класі.

Також дана методика є інформативною в тому плані, щоб можна було побачити чи є взаємовибори учнів у відзначенні своїх друзів на малюнку [14].

Окрім малюнкових, діти можуть написати розповідь на тему « Я і мій клас», що дає змогу побачити як взаємостосунки учня з іншими членами класу [18].

Отже, для діагностики рівня згуртованості існує досить багато різноманітних методів та методик: стандартизовані опитувальники, проективні методики.

2.2. Експериментальне дослідження формування групової згуртованості молодших школярів в умовах соціально-психологічного тренінгу

Дослідження проводилось у три етапи. У дослідженні брали участь 28 учнів 4–А класу та 27 учнів 4–В класу ЗОШ №7 м. Житомира. Вік усіх досліджуваних 10-11 років.

Етапи дослідження:

1.Проведення діагностики рівня згуртованості молодших школярів (лютий 2017 р.). Для реалізації даного етапу нами були використані наступні методики:

- 1) методика « Визначення індексу групової згуртованості» (К. Е. Сішора) мета якої полягає у визначенні рівня згуртованості класу (див. Додаток А)
- 2) методика «Визначення опосередкованої групової згуртованості» (В.С. Івашкіна, В. В. Онуфрієвої), метою якої є встановлення рівня групової згуртованості, що опосередкована цілями і задачами спільної діяльності (див. Додаток Б);
- 3) опитувальник «Мій клас» (методика Боврозера у модифікації Ю. З. Гільбуха), мета якого полягає у визначенні ступеня задоволеності шкільним життям, ступеня конфліктності у класі (як вона усвідомлюється окремими учнями та класом у цілому) та ступінь згуртованості класу (тобто як ця якість відбивається у свідомості учнів) (див. Додаток В);
- 4)проективна методика « Мій клас» (Л. А. Байкової), метою якої є визначення позицій та взаємовідносин між учнями класу (див. Додаток Г).

2.Розробра та впровадження соціально-психологічного тренінгу, який сприятиме формуванню згуртованості дітей молодшого шкільного віку (лютий – березень 2017 р.).

3.Перевірка ефективності використання соціально-психологічного тренінгу за допомогою методик, які вказані в пункті 1 (травень 2017 р.)

Планування та проведення дослідження

Вибір стратегії експерименту: формуюча (формування згуртованості класу за допомогою проведення соціально-психологічного тренінгу).

Вибір плану за способом представлення незалежної змінної: якісний експериментальний план, так як 2 рівні прояву (проведення соціально-психологічного тренінгу та його відсутність) задані у шкалі найменувань.

Вибір плану за кількістю груп: міжгруповий експериментальний план, так як вплив незалежної змінної та варіанти її прояву здійснюються на різних групах: експериментальна група – 4 - А клас, контрольна – 4 - В клас.

Вибір плану за критерієм кількості експериментальних впливів: план із однією незалежною змінною, так як маніпуляція відбувається лише за допомогою проведення тренінгу.

Вибір плану за критерієм істинності експерименту: план для двох рандомізованих груп з попереднім та підсумковими вимірами.

План істинного експерименту:

R O X O

R O O

Загрози валідності:

Фон: на ступінь згуртованості в колективі окрім тренінгу, може впливати певна подія, яка відбулася в класі.

Тестування: учні запам'ятали питання тесту і відповідають так само, чи осмисливши через певний час зміст питань – дають соціально-бажані відповіді.

Похибка виміру: внаслідок втоми спостерігача, у пост експериментальному вимірі можуть бути зафіксовані не об'єктивні дані.

Визначення способів контролю валідності в експерименті:

Внутрішня валідність

Фон(наявність еквівалентної контрольної групи; обговорення подій перед кожним тренінговим заняттям, що відбувалися з класом).

Ефект тестування (проведення методик через певний проміжок часу).

Інструментальна похибка (наявність контрольної групи з вимірами до та після експериментального впливу на одній групі).

Потреба в деонтологічному аналізі – відсутня.

Асистенти: класні керівники 4- А і 4- В класу.

Особи непрямо задіяні в експерименті: директор школи, завуч з якими було узгоджено умови проведення експерименту.

За допомогою соціально-психологічного тренінгу, який складається з комплексу вправ, відбудуватиметься вплив на рівень згуртованості учнівського колективу.

Залежна змінна: рівень згуртованості.

Незалежна змінна: умови тренінгу – 2 рівні прояву:

X_1 – проведення соціально-психологічного тренінгу

X_2 – відсутність тренінгу.

Контрольовані змінні:

- чітка інструкція тренера при проведенні тренінгу
- наявність необхідних матеріалів для виконання завдань.

Неконтрольовані змінні:

- настрій
- самопочуття.

Таким чином, для дослідження рівня групової згуртованості нами було обрано чотири методики: методика «Визначення індексу групової згуртованості» (К. Е.Сішора), методика « Визначення опосередкованої групової згуртованості» (В.С. Івашкіна, В. В. Онуфрієвої), опитувальник «Мій клас»(методика Боврозера у модифікації Ю. З. Гільбуха) та проективна методика « Мій клас» (Л. А. Байкової).

Висновки до розділу 2

Для визначення рівня групової згуртованості існує досить багато різноманітних методів та методик як стандартизованих, так і проективних. Наприклад, метод «Соціометрія» (Дж. Морено), методика «Визначення

індексу групової згуртованості» (К . Е. Сішора), методика « Визначення опосередкованої групової згуртованості» (В.С. Івашкін, В. В. Онуфрієва), методика «Вивчення згуртованості колективу» (показники ціннісно-орієнтаційної єдності) (Р.С. Немова), опитувальник « Мій клас» (методика Боврозера у модифікації Ю. З. Гільбуха), проєктивна методика « Мій клас» (Л.А. Байкової) і т.д.

Для дослідження рівня групової згуртованості нами було обрано чотири методики, які проводилися з учнями до тренінгу та після тренінгової роботи: методика « Визначення індексу групової згуртованості» (К. Е. Сішора), мета якої полягає у визначенні рівня згуртованості класу; методика « Визначення опосередкованої групової згуртованості» (В.С. Івашкіна, В. В. Онуфрієвої), метою якої є встановлення рівня групової згуртованості, що опосередкована цілями і задачами спільної діяльності; проєктивна методика « Мій клас» (Л. А.Байкової), метою якої є вивчення позиції та навчального статусу учнів в класі. Також, для того, щоб з'ясувати чи існує в класі конфліктність, чи задоволені учні шкільним життям, що впливає на згуртованість колективу ми обрали опитувальник «Мій клас»(методика Боврозера у модифікації Ю. З. Гільбуха) що дозволяє виміряти ступінь задоволеності шкільним життям, ступінь конфліктності та ступінь згуртованості класу.

Одним із найкращих методів у роботі з групою, що має низький рівень групової згуртованості – є тренінгова робота.

РОЗДІЛ 3

ФОРМУВАННЯ ГРУПОВОЇ ЗГУРТОВАНOSTІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ

3.1. Рівень групової згуртованості молодших школярів до форму- ючого експерименту

Оскільки наша дипломна робота передбачає експериментальне дослідження, тобто вплив певної умови на групу, в нашому випадку – це вплив соціально-психологічного тренінгу для підвищення рівня групової згуртованості у молодших школярів, то для валідності експерименту необхідна експериментальна та контрольна група. Тому дослідження згуртованості учнівського колективу проводилось в двох класах: у 4-А (експериментальна група) та 4-В (контрольна група) класах.

Отже, за методикою «Визначення індексу групової згуртованості» (К. Е.Сішора) в експериментальній групі було визначено: середнє арифметичне індексу групової згуртованості становить – 11 балів. Це свідчить про те, що рівень групової згуртованості є середнім. Тобто, половина учнів данного класу відчують симпатію і прихильність один до одного, решта ставиться до групи без особливої приязні.

Кількісний аналіз даної методики представлений в додатку Д.1.

Якщо проаналізувати відповіді, які обирали учні, то на питання «Як би вони оцінили свою приналежність до класу?», половина учнів зазначили, «що не відчують, що є членами групи», а 9 учнів зазначили, що «живуть і існують окремо від групи». При можливості перейти в інший клас, більша половина учнів зазначали, «що не бачать ніякої різниці», і 5 учнів

зазначили, що « скоріше перейшли би, ніж залишилися». Взаємини між членами групи більшість оцінюють як «приблизно такі, як у більшості класів або інколи гірші». Стосунки з вчителем оцінюють як «приблизно такі ж, як і в більшості класів або навіть трошки кращі». Відношення до навчання – «приблизно таке ж, як в більшості класів».

З метою встановлення рівня групової згуртованості, що опосередкована цілями і задачами спільної діяльності, ми використали методику «Визначення опосередкованої групової згуртованості» (В.С. Івашкіна, В. В. Онуфрієвої). Кількісний аналіз даної методики представлений в додатку Д.2.

Отже, як видно з результатів дослідження в учнів експериментальної групи моральні якості кількісно переважають серед якостей, запропонованих у списку і становлять 36%. Основними моральними якостями виявились – дружелюбність (обрали 15 учнів з 28) , чесність (13 з 28) та справедливість (11 з 28). Правдивість, скромність та порядність – виявились найменш важливими серед моральних якостей. Однак, в цьому класі жоден учень не обрав із запропонованого списку якостей моральну якість принципівість. Можливо дійсно через неважливість її для себе, а можливо просто через не розуміння змісту якості.

Запропоновані учням для вибору моральні якості розподілились наступним чином, як представлено на рис. 3.1.

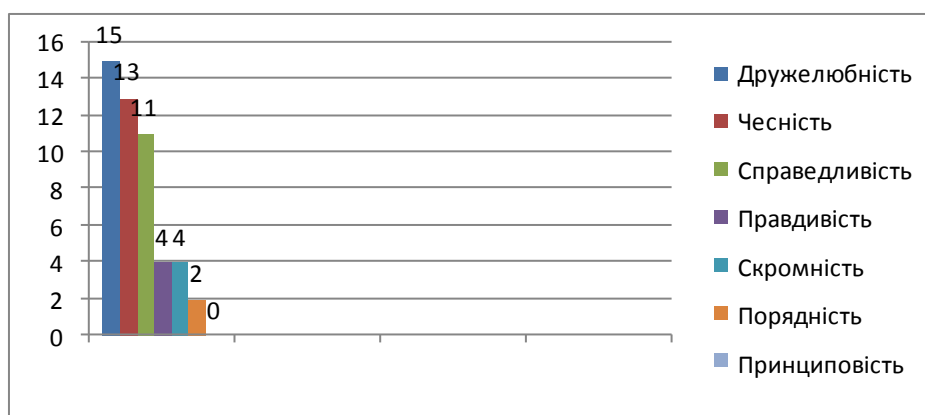

Рис.3.1. Кількість виборів моральних якостей за методикою «Визначення опосередкованої групової згуртованості» (В.С. Івашкіна, В. В. Онуфрієвої) в експериментальній групі

З незначним відривом – 34% ділові якості. Очолюють список ділових якостей – працьовитість обрали 15 учнів з 28, організованість – 8 виборів та акуратність і старанність – по 7 виборів. Найменш важливі – активність – 5 виборів, наполегливість 3 і діловитість 2 вибори.

Запропоновані учням для вибору 7 ділових якостей графічно представлені на рис.3.2.

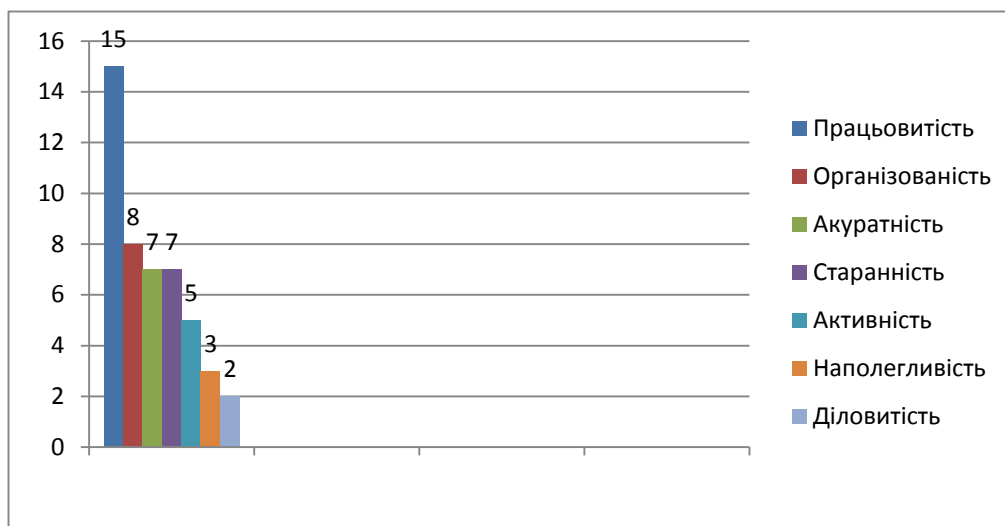

Рис.3.2. Кількість виборів ділових якостей за методикою «Визначення опосередкованої групової згуртованості» (В.С. Івашкіна, В. В. Онуфрієвої) в експериментальній групі

З дещо більшим відривом – 30% емоційні якості. Серед емоційних якостей першість у веселості – 16 виборів, стриманість – 8 виборів, чуйність – 7 виборів. Щирість, товариськість та привітність – найменш важливі серед емоційних якостей, а привабливість – взагалі виявилась не важливою, бо не обрана жодного разу.

Запропоновані учням 7 емоційних якостей графічно представлені на рис.3.3.

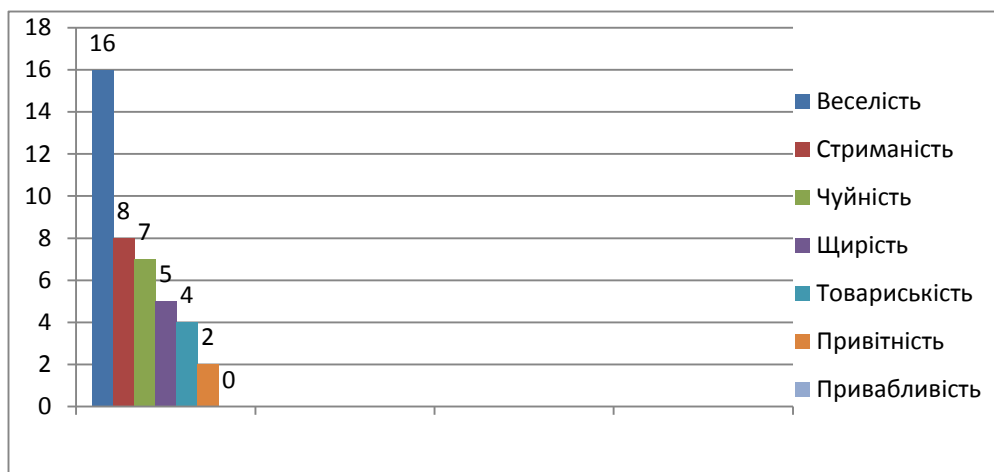

Рис.3.3. Кількість виборів емоційних якостей за методикою «Визначення опосередкованої групової згуртованості» (В.С. Івашкіна, В. В. Онуфрієвої) в експериментальній групі

Отже, вибір даних якостей свідчить про те, що саме ці якості є головними для учнів як членів колективу. В учнів яскраво виражено позитивне ставлення до навчальної діяльності, що проявляється в тому, що половина учнів обрали таку якість як працьовитість, також вони цінують дружбу, справедливість та чесність у колективі, що відіграють важливу роль у згуртованості колективу.

Графічно більш наочно кількість обраних якостей по кожному блоку представлено на рис. 3.4.

Рис.3.4. Загальна кількість обраних респондентами якостей за методикою «Визначення опосередкованої групової згуртованості» (В.С. Івашкіна, В. В. Онуфрієвої) в експериментальній групі

Отже, як видно з даного рис. 3.4. , то моральний блок якостей – 36 % – на 1-му місці, на 2 місці діловий блок – 34 %, на 3 місці емоційний блок – 30%. Тобто, на першому місці – моральні якості, на другому – ділові і на третьому – емоційні якості.

Проаналізувавши отримані дані, можемо відзначити, що рівень групової згуртованості низький. Так як при $M < 55\%$ – групова згуртованість низька. В нашому випадку $M = 36\%$. (1 бал). Це свідчить про те, що існують лише окремі лідери, колективні справи вирішуються рідко, учні здебільшого не відчують прихильності і симпатії один до одного. Це може свідчити про те, що обрані вище якості учнями є для них цінними як для членів колективу, проте, можливо, не притаманні в повній мірі їхньому колективу.

З метою визначення ступеня задоволеності шкільним життям, ступеня конфліктності та ступеня згуртованості класу ми обрали опитувальник « Мій клас» (методика Боврозера у модифікації Ю. З.Гільбуха).

Кількісні результати в балах представлені в додатку Д.3.

З відповідей на запитання анкети обрахували середнє значення по класу для ступінів задоволеності шкільним життям, ступеня конфліктності та ступеня згуртованості класу.

Можна умовно поділити максимальні 15 балів за рівноцінні 5 питань (по кожній шкалі) на низький (5-8 балів), середній (9-12 балів) та високий (13-15балів) ступені згуртованості, конфліктності та задоволеності шкільним життям.

Отже, як видно з результатів дослідження – ступінь задоволеності шкільним життям складає 11 балів, це є середнім показником при максимальному значенні – 15 балів. Середній для класу ступінь конфліктності склав майже 9 балів при 15 балах максимальних, що є теж середнім показником конфліктності. Та середній ступінь згуртованості класу–11 балів, що є середнім показником при 15 балах можливих.

Якщо проаналізувати відповіді досліджуваних, то щодо ступеня задоволеності шкільним життям, то 16 учнів з 28 позначили в опитувальнику, що « деякі учні нашого класу нещасливі» та « деякі учні не люблять свій клас».

Щодо ступеня конфліктності, то лише 6 учнів з 28 зазначили, що « діти в класі сваряться» та 10 зазначили, що « окремі учні завжди прагнуть настояти на своєму».

Щодо ступеня згуртованості, то можна сказати, що половина учнів зазначили, що «не всі учні в класі – є друзями», і що « з деякими учнями вони не товаришують».

Дані результати можуть свідчити про те, що не всі учні дружать між собою. Можлива наявність угрупувать всередині групи чи можливість того, що вони можуть дружить лише один з одним, а не з багатьма членами колективу.

З метою більш повнішого аналізу групової згуртованості ми також використали проєктивну методику «Мій клас» (Л. А. Байкової).

Бланки досліджуваних представлені в додатку Д.4.

З допомогою даної методики було визначено позицію кожного учня в класі чи вона є емоційно благополучною чи навпаки – неблагополучною. Крім того з'ясовано якісний характер взаємовідносин між учнями даного класу.

Визначення позицій :

- 13 з 28 учнів обрали позицію для себе та товариша (на малюнку зліва знизу), де вони з товаришем стоять, тримаючись за руки;
- 3 з 28 – стоять вдвох біля дошки і щось пишуть там;
- 3 з 28 – справа біля дверей читають вдвох одну книжку;
- 1 з 28 – справа знизу на малюнку бавиться в парі з другом літачками;
- 1 з 28 – грає за вікном у футбол, а товариш стоїть біля вікна і дивиться на нього;

- 5 з 28 – стоять зліва знизу на малюнку в парі з дитиною, яку не позначив як товариша, а товариша позначив аж біля дошки зліва. Тобто, можливо учень хоче з ним товаришувати, але в силу певних обставин – не товаришує насправді з ним.
- 2 з 28 – взагалі не позначили товариша в класі. Це може свідчити про те, що вони почувають себе одинаками.

Одна позиція учня, який грає за вікном у футбол, а товариш стоїть біля вікна і дивиться на нього може бути двозначно інтерпретована, але за нашими спостереженнями за цією дитиною, ми віднесли її швидше до благополучної, але дещо уособленої, проте без труднощів адаптації до перебування в класному колективі. Скоріш за все дитина б і товарища позначила за вікном, можливо на уроці фізкультури. Проте за вікном намальована лише одна дитина.

Отже, переважна більшість позицій 21 учня є емоційно-благополучними. Проте, є випадки (2 учні з 28) не позначили своїх товаришів та 5 учнів не позначили себе разом, що свідчить про емоційно-неблагополучну їх позицію в класі.

Також, якщо аналізувати кількість взаємовиборів, то їх 8, тобто більша половина класу (а це 16 учнів з 28 – обрали один одного).

Оскільки експеримент передбачає наявність двох груп, то ми провели ще таке ж саме дослідження за цими самими методика з 4-В класом (контрольною групою). Кількісний аналіз даної методики представлений в додатку Е.1.

Отже, за методикою « Визначення індексу групової згуртованості» (К.Е.Сішора) в контрольній групі були отримані наступні результати: середнє арифметичне індексу групової згуртованості становить 11 балів. Це означає, що рівень групової згуртованості є середнім. Тобто, половина учнів контрольної групи відчують симпатію і прихильність один до одного, решта ставиться до групи без особливої приязні.

Якщо проаналізувати відповіді, які обирали учні, то на питання « Як би вони оцінили свою приналежність до класу?», половина учнів зазначили, « що не відчують, що є членами групи», а 6 учнів зазначили, що « живуть і існують окремо від групи». При можливості перейти в інший клас, більша половина учнів зазначали, «що не бачать ніякої різниці», і 3 учні зазначили, що « скоріше перейшли би, ніж залишилися». Взаємини між членами групи більшість оцінюють як «приблизно такі, як у більшості класів або інколи кращі». Стосунки з вчителем оцінюють як «приблизно такі ж, як і в більшості класів або навіть трошки кращі». Відношення до навчання – «приблизно таке ж, як в більшості класів».

Якщо порівняти результати експериментальної та контрольної групи, то вони майже ідентичні.

З метою встановлення рівня групової згуртованості, що опосередкована цілями і задачами спільної діяльності, ми використали методику « Визначення опосередкованої групової згуртованості» (В.С. Івашкіна, В. В. Онуфрієвої). Кількісний аналіз даної методики представлений в додатку Е.2.

Отже, як видно з результатів дослідження контрольної групи ділові якості кількісно переважають серед якостей, запропонованих у списку і становлять – 41%. Основними діловими якостями виявились – працьовитість (обрали 22 учні серед 27), старанність –12, організованість– 10. Акуратність, активність – менш важливі серед ділових якостей для даного класу – обрали 7 учнів з 27. І зовсім ніхто не обрав – наполегливість і діловитість.

Запропоновані учням для вибору ділові якості розподілились наступним чином, як представлено на рис. 3.5.

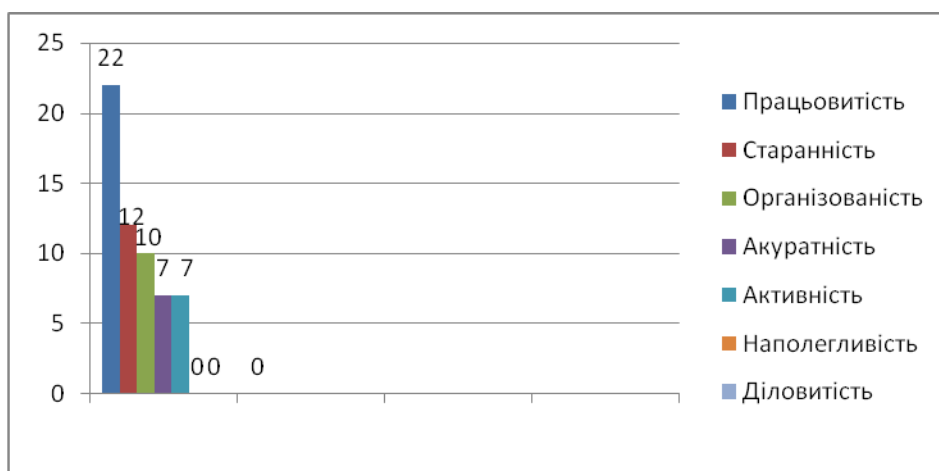

Рис. 3.5. Кількість виборів ділових якостей за методикою «Визначення опосередкованої групової згуртованості» (В.С. Івашкіна, В. В. Онуфрієвої) в контрольній групі

З дещо більшим відривом – 35% моральні якості. Очолюють список моральних якостей – дружелюбність 19 виборів та чесність – 16. Зі значним відривом – справедливість 5 виборів, правдивість 3, порядність та скромність по 2 вибори. Найменш важлива – принциповість жодного вибору.

Запропоновані 7 моральних якостей було обрано наступним чином, що графічно представлено на рис. 3.6.

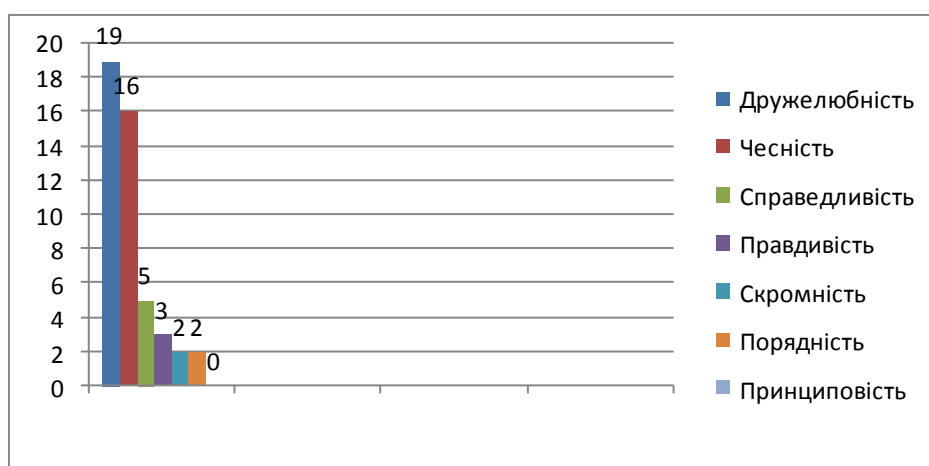

Рис. 3.6. Кількість виборів моральних якостей за методикою «Визначення опосередкованої групової згуртованості» (В.С. Івашкіна, В. В. Онуфрієвої) в контрольній групі

З дещо більшим відривом – 24%, емоційні якості. Серед емоційних якостей першість у веселості 9 виборів, стриманості – 7 виборів і товариськості – 6 виборів. Привітність 3 вибори та чуйність 1 вибір – найменш важливі серед емоційних якостей цього класу, а привабливість, як і експериментальній групі, – взагалі виявилась не важливою, бо не обрана жодного разу.

Запропоновані 7 емоційних якостей було обрано респондентами наступним чином, графічно представлено на рис. 3.7.

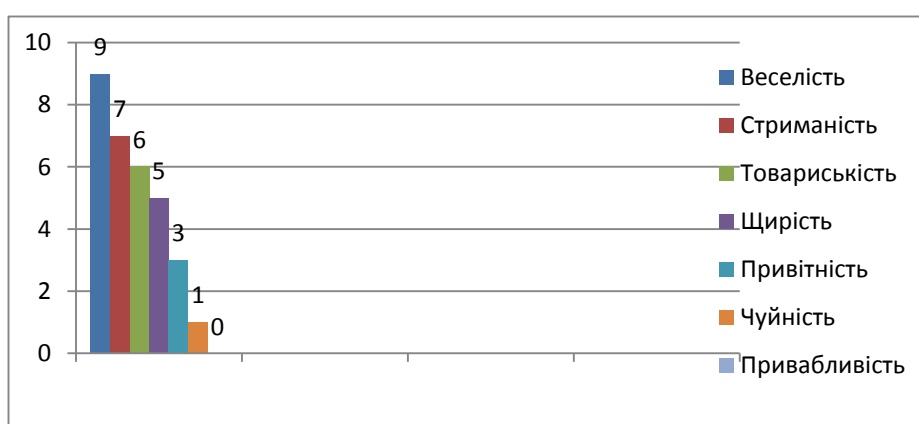

Рис. 3.7. Кількість виборів емоційних якостей за методикою «Визначення опосередкованої групової згуртованості» (В.С. Івашкіна, В. В. Онуфрієвої) в контрольній групі

Отже, вибір даних якостей свідчить про те, що саме ці якості є головними для учнів як членів колективу. В учнів яскраво виражено позитивне ставлення до навчальної діяльності, що проявляється в тому, що більшість учнів обрали такі якості як працьовитість, старанність, організованість. Також вони цінують дружбу та чесність у колективі, що є важливими якостями для колективу.

Графічно більш наочно кількість обраних якостей по кожному блоку можемо побачити на рис. 3.8.

Рис. 3.8. Загальна кількість обраних респондентами якостей за методикою «Визначення опосередкованої групової згуртованості» (В.С. Івашкіна, В. В. Онуфрієвої) в контрольній групі

Отже, як видно з даного рис. 3.8. , то діловий блок якостей – 41 % – на 1-му місці, на 2 місці – моральний блок – 35 %, на 3 місці – емоційний блок – 24 %. Тобто, на першому місці – ділові якості, на другому – моральні і на третьому – емоційні якості.

Якщо порівняти результати з експериментальною групою, то різниці майже немає. Хоча у експериментальній групі переважає моральний блок якостей. Проте, у кількості обраних якостей та у відсоткову співвідношенні – різниці майже немає. Нижче в таблиці 3.1. представлені порівняльні результати по кількості вибору учнями якостей у експериментальній та контрольній групі.

Таблиця 3.1

Порівняльна таблиця вибору якостей в експериментальній та контрольній групі

№	Блок якостей	Досліджувані	
		Експериментальна група	Контрольна група
1.	Діловий	34%	41%
2.	Моральний	36%	35%
3.	Емоційний	30%	24%

Проаналізувавши отримані дані, можемо відзначити, що рівень групової згуртованості в контрольній групі – низький. Так як при $M < 55\%$ – групова згуртованість низька. В нашому випадку $M = 35\%$. (1 бал).

Це свідчить про те, що існують лише окремі лідери, колективні справи вирішуються рідко, учні здебільшого не відчують прихильності і симпатії один до одного. Це може свідчити про те, що обрані вище якості учнями є для них цінними як для членів колективу, проте, можливо, не притаманні в повній мірі їхньому колективу.

З метою визначення ступеня задоволеності шкільним життям, ступеня конфліктності та ступеня згуртованості класу ми обрали опитувальник « Мій клас» (методика Боврозера у модифікації Ю. З. Гільбуха).

Кількісні результати в балах представлені в додатку Е.3.

З відповідей на запитання анкети обрахували середнє значення по класу для ступінів задоволеності шкільним життям, ступеня конфліктності та ступеня згуртованості класу.

Можна умовно поділити максимальні 15 балів за рівноцінні 5 питань (по кожній шкалі) на низький (5-8 балів), середній (9-12 балів) та високий (13-15балів) ступені згуртованості, конфліктності та задоволеності шкільним життям.

Отже, як видно з результатів дослідження – ступінь задоволеності шкільним життям складає 11 балів, це є середнім показником при максимальному значенні – 15 балів. Середній для класу ступінь конфліктності склав 8 балів при 15 балах максимальних, що є теж середнім показником конфліктності. Та середній ступінь згуртованості класу –11 балів, що є середнім показником при 15 балах можливих.

Якщо проаналізувати відповіді досліджуваних, то щодо ступеня задоволеності шкільним життям, то 15 учнів з 27 позначили в опитувальнику, що «деякі учні нашого класу нещасливі» та «деякі учні не люблять свій клас».

Щодо ступеня конфліктності, то лише 4 учні з 27 зазначили, що «діти в класі сваряться» та 8 зазначили, що «окремі учні завжди прагнуть настояти на своєму».

Щодо ступеня згуртованості, то можна сказати, що половина учнів зазначили, що «не всі учні в класі – є друзями», і що «з деякими учнями вони не товаришують».

Дані результати можуть свідчити про те, що не всі учні дружать між собою. Можлива наявність угруповань всередині групи чи можливість того, що вони можуть дружити лише один з одним, а не з багатьма членами колективу.

Отже, якщо порівняти результати з експериментальною групою, то різниці майже немає. Проте, в контрольній групі ступінь конфліктності є низьким, тоді як в експериментальній – середнім.

З метою більш повнішого аналізу групової згуртованості ми також використали проєктивну методику « Мій клас» (Л. А. Байкової).

Бланки досліджуваних представлені в додатку Е.4.

З допомогою даної методики було визначено позицію кожного учня в класі чи вона є емоційно- благополучною чи навпаки – неблагополучною. Крім того з'ясовано якісний характер взаємовідносин між учнями даного класу.

Визначення позицій :

- 12 з 27 учнів обрали позицію для себе та товариша (на малюнку зліва знизу), де вони з товаришем стоять, тримаючись за руки;
- 3 з 27 – стоять вдвох біля дошки і щось пишуть там;
- 4 з 27 – справа біля дверей читають вдвох одну книжку;
- 2 з 27 – справа знизу на малюнку бавляться в парі з другом лігачками;
- 1 з 27 – стоїть зліва від столу вчителя разом з другом.
- 5 з 27 – стоять зліва знизу на малюнку в парі з дитиною, яку не позначив як товариша, а товариша позначив аж біля дошки зліва. Тобто, можливо

учень хоче з ним товаришувати, але в силу певних обставин – не товаришує насправді з ним.

Отже, переважна більшість позицій 22 учнів є емоційно благополучними. Проте, є випадки, що 5 учнів не позначили себе разом, що свідчить про емоційно-неблагополучну їх позицію в класі.

Якщо порівняти результати з експериментальною групою, то можна побачити, що особливо різниці немає. Проте, в експериментальній групі було виявлено, що 2 учні взагалі не позначили на малюнку своїх товаришів.

Якщо говорити про характер взаємовідносин між учнями даного класу, то він досить дружний, позитивний з великою кількістю взаємовиборів – 9 (а це 18 учнів з 27 – обрали один одного).

Отже, можна зазначити, що в контрольній групі за даними дослідженнями було виявлено середній рівень згуртованості, лише за одною методикою «Визначення опосередкованої групової згуртованості» (В.С. Івашкін, В. В. Онуфрієва) – рівень згуртованості виявився низьким.

Якщо порівняти з експериментальною групою, то за результатами дослідження також було виявлено середній рівень згуртованості, лише за одною методикою «Визначення опосередкованої групової згуртованості» (В.С. Івашкіна, В. В. Онуфрієвої) – рівень згуртованості виявився низьким.

Як бачимо з результатів дослідження, між двома групами особливої різниці немає. Проте, щоб наш експеримент був валідним, ми маємо це перевірити ще статистично.

Для того, щоб статистично перевірити чи існують відмінності між двома групами, тобто яку групу можна обрати як контрольну чи експериментальну – ми використали Т-критерій Ст'юдента для незалежних вибірок (Див. Додаток Ж). Дані в таблиці є результатами дослідження за методикою «Визначення індексу групової згуртованості» (К.Е.Сішора)».

Показник $t_{\text{емп.}} = 0,2$, а $t_{\text{табл.}} = 2,05$.

Отже, $t_{\text{емп.}} < t_{\text{табл.}}$ ($0,1 < 2,05$), тому приймається гіпотеза про те, що

наші групи подібні, вибрану групу 4-А клас можна взяти як експериментальну, а 4-В– як контрольну.

3.2. Програма соціально-психологічного тренінгу для підвищення рівня групової згуртованості у молодших школярів

Учнівський колектив відіграє важливу роль в житті кожного учня. Перш за все, в його рамках задовольняється природна потреба учнів у спілкуванні і навчальній взаємодії, в приналежності до групи. Саме у колективі учень може знайти підтримку і захист, формується як особистість, підвищує свій творчий потенціал. Також він має можливість реалізувати свої здібності, знання, знаходити визнання успіхів і досягнень.

Але дуже важливою характеристикою будь-якого учнівського колективу є те, на скільки він є згуртованим. Згуртованість виражається в єдності поглядів, думок, цілей членів колективу, наявності симпатії між членами колективу. Адже, у згуртованих групах краще досягаються спільні цілі і учням комфортніше перебувати в такому колективі.

Проте, досить часто трапляється так, що згуртованість колективу може бути на низькому рівні, що виявляється у негативному ставленні один до одного, великої кількості мікрогруп, відсутності спільних цілей і т.д. Для того, щоб група учнів стала згуртованим колективом, необхідно подолати всі етапи формування колективу, що може тривати роками. Проте, цей процес можна пришвидшити за допомогою соціально-психологічного тренінгу, який спрямований на поліпшення згуртованості в колективі.

Методологічною основою розробки тренінгової програми стали праці І.В.Вачкова, Ю.М. Ємельянова, Л.Б.Петровської, Т. С. Яценко. Також в основу тренінгу покладені програми та прийоми підвищення рівня

згуртованості молодших школярів А. Г. Грецова, О. В. Мажарої, Л. А. Патомахіної, Н. Г. Сартана, К. **Фопеля**.

Мета тренінгу: підвищити рівень згуртованості учнівського колективу.

Завдання тренінгу:

- налагодження доброзичливих стосунків між членами групи;
- знаходження подібностей в учасників групи для поліпшення взаємодії між ними;
- формування почуття довіри один до одного;
- розвиток вміння працювати в команді.

Методи роботи: ігри, релаксаційні та арт-терапевтичні вправи, які спрямовані на підвищення рівня згуртованості.

Очікувані результати:

- підвищення рівня групової згуртованості;
- покращення взаємостосунків між членами колективу.

Кількість тренінгових занять: 8.

Кількість учасників, задіяних у тренінгу: 28 учнів.

Цільова аудиторія: учні 4- А класу.

Повний конспект тренінгу представлений в додатку І.

Наведемо основні вправи, які використовувалися в соціально-психологічному тренінгу для розвитку групової згуртованості.

Вправа «Чарівний кошик». Мета: налагодження доброзичливих стосунків.

Кожен з учасників по черзі має назвати ті риси характеру та якості, які вважає необхідними для кожного члена групи, щоб сформувати дружній колектив. Всі названі риси та якості записуються на папері і складаються в кошик **□**.

Вправа «Впізнай малюнок». Мета: допомогти учасникам краще пізнати один про одного; згуртування членів класу.

Кожен з учасників має намалювати свій портрет як він себе бачить в шкільному колективі. Малюнки підписувати не потрібно. Далі всі здають малюнки тренеру, потім тренер по черзі вивішує кожен малюнок і ставить такі питання до класу: Хто зображений з ваших однокласників на цьому малюнку? Після того, як група відгадала учасника, тренер просить, щоб учасник щось ще додатково розповів про себе.

Вправа «Нічний потяг». Мета: сформувати позитивні міжособистісні стосунки.

Учасники мають уявити, що зовсім скоро свято і діти одного маленького міста з нетерпінням чекають подарунків. Вони чули, що поїзд з іграшками до святкового вечора повинен буде пробиратися вночі через заметений снігом ліс. І тільки у локомотива є фари, щоб освітлювати дорогу:

- потрібно обрати, хто з учасників буде локомотивом і везти потяг з іграшками дітям;
- десятеро учнів будуть вагонами з подарунками;
- всі інші будуть деревами в нічному лісі.

Дерева мають розташуватися так, щоб між ними було достатньо місця. Дерева не повинні рухатися, але вони можуть видавати тихе «Шшш ...» у момент, коли який-небудь вагон поїзда ризикує вдаритися об них. Всі інші учасники стають за учнем, який виконує роль локомотива і кладуть руки на плечі попереднього гравця. Тренер зав'язує очі кожному учаснику, що в ролі вагона вагону, тому що тільки у «локомотива» є фари, і він може бачити. Локомотив має рухатися дуже повільно, щоб не розгубити вагони і щоб всі вагони відчували себе впевнено.

Вправа «Пошук схожостей». Мета: згуртувати групу через знаходження подібностей у її учасників.

Група встає в коло. Ведучий бере в руки невеликий предмет, придатний для перекидання з рук в руки (м'ячик, невелика м'яка іграшка і т. д.) і пояснює правила гри: «Той, у кого в руках знаходиться цей предмет, повинен

якомога швидше перекинути його іншому учаснику , назвавши при цьому якість чи рису схожості з тим, кому кидається предмет». Це можуть бути чисто зовнішні ознаки (наприклад, колір волосся), збіг інтересів з якого-небудь питання і т.д., улюблений предмет в школі і т.д.

Вправа «Розмовляючі руки». Мета: емоційно-психологічно зблизити учасників.

Для проведення вправи нам необхідно утворити два кола, вставши обличчям один до одного. Учасники мають спілкуватися в парах мовчки, тільки за допомогою рук. Тренер говорить, що потрібно передати партнеру, а учасники повинні будуть передати це тільки руками, не кажучи ні слова. Потім тренер кажу: зовнішнє коло - крок вправо. І ті, хто стоять у зовнішньому колі, зроблять крок вправо, так утворюються нові пари, і потім тренер говорить нове завдання.

Вправа «Машина». Мета: сформувати позитивний психологічний клімат у групі, підвищити рівень довіри між учасниками.

Учасники встають по колу і отримують завдання створити автомобіль, кожен учасник повинен бути певною частиною автомобіля. Потім автомобіль повинен поїздити.

Вправа «Я по колу йду...». Мета: сформувати позитивні міжособистісні стосунки.

Діти стають у коло. Одна дитина рухається я по колу, промовляючи: « Я по колу йду і з собою беру...» (називає ім'я дитини, яку вона обирає, бере її за руку, і далі вони рухаються вдвох). Далі обирає друга дитина, і так доти, доки всі діти не візьмуться за руки.

Вправа «На крижині». Мета: розвинути міжособистісні відносини в колективі, сформувати почуття єдності, співчуття та підтримки один одного; усунення міжособистісних бар'єрів в спілкуванні.

Учасники діляться на команди по 5 - 7 осіб (бажано, щоб всі команди були однакового розміру і між ними рівномірно розподілилися хлопці і

дівчата). Кожній з команд видається великий газетний лист, який вони розстеляють на підлозі. Ведучий зачитує інструкцію: «Уявіть собі, що ви опинилися на крижині, що дрейфує посеред бурхливого моря. Крижина - це ваша газета. Вам всім потрібно розміститися на ній і протриматися кілька хвилин, щоб дочекатися рятувальників. Торкатися підлоги за межами газети не можна - хто зробить це, той вважається «потонув». Коли учасники розмістяться на своїх «крижинах» і протримаються в такому положенні 15 - 20 секунд, ведучий повідомляє, що шторм відламав по шматочку від кожної з крижин, і відриває приблизно частину від кожної газети, пропонуючи учасникам розміститися на тому, що залишилося. Так повторюється 2 - 3 рази. Якщо в команді тоне одна людина, та команда отримує попередження, якщо дві або більше - вибуває з гри («ваша крижина перекинулася»). Переможе та команда, яка протримається довше інших.

Вправа «Зачарована стежина». Мета: розвинути вміння працювати в команді, надавати підтримку товаришам.

Один з дітей - провідник, він показує іншим учасникам, як пройти по стежці через зачарований ліс. Діти повинні в точності повторити його маршрут. Той з дітей, хто збився зі шляху, перетворюється в «ялинку». Завдання команди - врятувати його, зняти чари. Для цього необхідно сказати йому щось приємне, обійняти, погладити.

Вправа «Поводир». Мета: розвинути навички взаємодії, сформувати в дітей почуття довіри одне до одного.

Групі пропонується розділитися на пари. Одному з учасників в парі видається пов'язка на очі. Завдання: учасник з закритими очима повинен пройти, не зіткнувшись з предметами і людьми, що знаходяться в класі від одного кутка до іншого, а допомагати йому буде другий учасник пари. Після закінчення даного часу партнери міняються завданнями.

Вправа « Вузький мостик». Мета: відпрацювати на практиці шляхи виходу з конфліктної ситуації.

На підлозі малюється крейдою, або вкладається з мотузок вузький місток, по ширині 30см. Двоє учасників встають по різні сторони « містка» і починають йти на зустріч один одному. Їх завдання розійтися на середині містка, хто заступа за лінію. Вважається програвши.

Вправа «Наш дружній колектив». Мета: підвищити групову згуртованість, розвинути вміння взаємодіяти в парах.

Діти розбиваються на пари. У кожної пари аркуш паперу і олівець. Партнери в парах, які не домовляючись заздалегідь, мовчки, тримаючи удвох один олівець, повинні намалювати на аркуші паперу довільний малюнок.

Вправа «Вавилонська вежа». Мета: розвивати уміння координувати свої дії, взаємодіяти в команді.

Кожному члену команди дається індивідуальне завдання. Індивідуальні завдання: коротко прописані на окремих аркушах, кожен аркуш є суворо конфіденційним для одного учасника. Наприклад, «Вежа повинна мати 10 поверхів» - листок з таким написом вручається одному учаснику тренінгу, він не має права нікому його показувати, зобов'язаний зробити так, щоб намальована спільно вежа мала саме 10 поверхів! Друге завдання: «Вся вежа має коричневий контур» - це завдання для наступного учасника. «Над вежею розвивається синій прапор», «Вежа має всього 6 вікон» і т.д. Учасникам заборонено розмовляти і взагалі як-небудь використовувати голос. Необхідно спільно намалювати Вавилонську вежу.

Вправа «Інтелектуальний футбол». Мета: сформувати навички командної взаємодії.

Учасники діляться на дві команди. Потім потрібно обрати захисників, нападників і воротаря. Кожна команда повинна придумати для іншої команди по 5-7 питань на різні теми: кіно, живопис, спорт, музика і т.д. Команда задає питання і кидає м'яч нападаючим противника. Якщо вони не впоралися з питанням - передають м'яч захисникам, а потім воротареві. Якщо відповідь і в цьому випадку не знайдено - зараховується гол.

Вправа-руханка «Булочка з родзинками». Мета: сприяти згуртованості групи, зняти напругу після заняття.

Ведучий запитує у всіх: «Хто любить родзинки?» Ті, хто любить, стають посередині кімнати, беруть один одного за руки, створюючи ланцюжок. Ті, хто полюбляє солодощі, гарну компанію і т. д., теж до них приєднуються, аж поки всі не стануть у ланцюжок. Потім ведучий бере останнього учасника за руку і починає, ходячи навколо першого учасника, «намотувати» всю групу на нього – «пекти булочку з родзинками». Коли всі щільно «намотаються», треба хвилинку так постояти, щоб відчувати всіх разом, прислухатися до того відчуття і аж тоді розійтись.

Вправа «Валіза». Мета: створення позитивного зворотнього зв'язку учасниками тренінгу, сприяти згуртованості колективу.

У центрі кола стоїть пустий стул. Усі учасники групи в тому порядку, в якому їм буде зручно, будуть сідати на стілець і називати одну якість, яка, на їх погляд, допомагає їм у спілкуванні, і одну, яке заважає. При цьому треба пам'ятати, що називати слід ті якості, які проявилися в ході роботи групи. Після того як учасник висловить свою думку, наступний учасник сідає на стілець. Вправа повторюється і т.д

Вправа « Живе дзеркало». Мета: створити умови для більш повного розуміння та отримання зворотного зв'язку — можливість подивитися на свої рухи з боку, очима інших людей.

Учасники об'єднуються в трійки. Включається музика, і один учень з кожної трійки починає здійснювати під неї будь-які рухи, які йому хочеться. Два інших учасники виступають в ролі «живого дзеркала» — повторюють всі його рухи (1,5-2 хвилини).Потім ролі міняються, так щоб в активній позиції побував кожен з учасників.

Вправа «Коло довіри». Мета: формування взаємної довіри; відповідальності, навчання координації спільних дій.

Учні створюють невеликий щільний круг (бажано, хлопці і дівчата мають стати через одного) і ставлять руки на рівні плечей, долонями вперед. Доброволець виходить в центр, закриває очі, розслабляється і починає м'яко падати на долоні оточуючих. Ті ловлять його і акуратно відштовхують таким чином, щоб він упав на долоні інших учасників. Таким чином його розгойдують протягом однієї - двох хвилин, потім у центр кола виходить наступний доброволець і т. д.

Вправа «Груповий малюнок». Мета: налагодити доброзичливі стосунки між членами групи.

Всі члени групи починають кожний на своєму аркуші паперу, позначивши на ньому в кутку певний символ, що дасть потім змогу розпізнати чий малюнок. Малювати можна що завгодно, що є важливим для себе. Потім за сигналом керівника усі учасники одночасно передають свої малюнки вліво і, отримавши, зрозуміло, розпочатий сусідом праворуч малюнок, продовжують його. Група малює до тих пір, поки кожному не повернеться його аркуш. Дізнатися його автора можна тільки по імені (символу).

Вправа «Кораблі та скали». Мета: сприяти довірі один одному, відчувати настрій іншої людини, чітко дотримуватися правил групової роботи.

Учасники об'єднуються у дві групи. Перша група – «кораблі», друга – «скали». «Скали» розсідаються на підлозі, «кораблі» заплющують очі та хаотично пересуваються по кімнаті. При наближенні до них «корабля» «скали» шиплять, імітуючи звук, з яким «хвилі набігають на скали». Мета «скал» – не допустити аварії «корабля». Потім гравці міняються ролями.

Вправа «Звук групи». Мета: сприяти відчуттю єдності групи, зняти втому після заняття.

Учасники займають комфортне положення на своїх стільцях, заплющують очі і задумують який-небудь звук, який вони можуть

відтворити. Але кожен має промовляти свій звук тільки тоді, коли відчує дотик ведучого. Всім потрібно запам'ятати звук, який звучав перед власним.

Ведучий, тихенько проходячи поміж учасниками, без певної системи торкається то одного, то іншого учасника, не забувши жодного. Вони промовляють свої звуки так, щоб їх могли почути всі в групі. Коли всі відтворили свої звуки, ведучий пропонує їм, не відкриваючи очей, повторити звуки один за одним, пригадуючи, хто за ким був. Наприкінці – одночасно промовити свої звуки! Це і буде звуком групи.

3.3. Вплив соціально-психологічного тренінгу на рівень групової згуртованості молодших школярів

Після проведення соціально-психологічного тренінгу з експериментальною групою, ми провели повторне дослідження і з експериментальною та контрольною групою за тими самими методиками.

Отже, за методикою «Визначення індексу групової згуртованості» (К.Е.Сішора) в експериментальній групі було визначено: середнє арифметичне індексу групової згуртованості становить – 18 балів. Це свідчить про те, що рівень групової згуртованості є високим. Тобто, усі учні експериментальної групи відчують прихильність та симпатію один до одного. Кількісний аналіз даної методики представлений в Додатку К.1.

Якщо проаналізувати відповіді, які обирали учні, то на питання «Як би вони оцінили свою приналежність до класу?», більшість учнів зазначили (26 з 28 учнів), що «почувають себе її членом, частиною колективу». При можливості перейти в інший клас, усі учні зазначали, що «дуже хотів би залишитися у своїй групі». Взаємини між членами групи більшість учнів (22 з 28) оцінюють як «кращі, ніж у більшості класів». Стосунки з вчителем

оцінюють як «кращі, ніж у більшості класів» (22 учні з 28). Відношення до навчання – «краще, ніж у більшості класів » (19 учнів з 28).

Отже, якщо порівняти з попередніми результатами до проведення тренінгової програми, то згуртованість в експериментальній групі була на середньому рівні (становила 11 балів). Після тренінгу ми бачемо значні покращення: показник значно зріс – став 18.

Отже, можна сказати, що після проведення соціально-психологічного тренінгу рівень згуртованості значно підвищився.

З метою встановлення рівня групової згуртованості, що опосередкована цілями і задачами спільної діяльності, ми використали методику «Визначення опосередкованої групової згуртованості» (В.С. Івашкіна, В. В. Онуфрієвої). Кількісний аналіз даної методики представлений в додатку К.2.

Отже, як видно з результатів дослідження в експериментальній групі моральні якості кількісно переважають серед інших якостей і становлять 56%. Основними моральними якостями виявились – дружелюбність (обрали 23 учні з 28) , чесність (17 з 28) та справедливість (15 з 28). Правдивість – обрали 13 учнів, скромність та порядність – виявились найменш важливими серед моральних якостей. Однак, в цьому класі жоден учень знову не обрав із запропонованого списку якостей моральну якість принципівість. Можливо дійсно через неважливість її для себе, а можливо просто через не розуміння змісту якості.

Нижче, на рис.3.9. представлено порівняльні результати по кількості виборів учнями моральних якостей до та після проведення соціально-психологічного тренінгу.

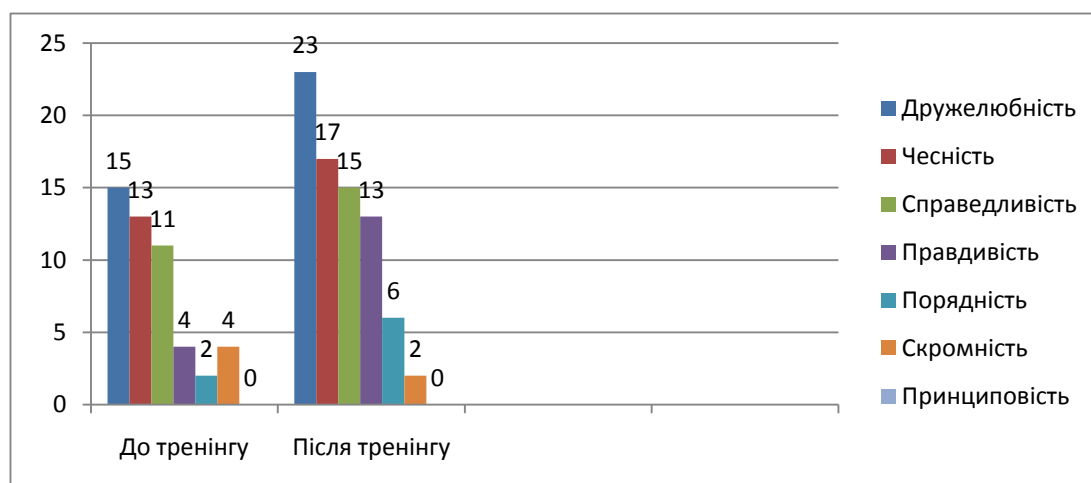

Рис. 3.9. Кількість виборів моральних якостей за методикою «Визначення опосередкованої групової згуртованості» (В.С. Івашкіна, В. В. Онуфрієвої) в експериментальній групі до та після проведення соціально-психологічного тренінгу

Отже, як бачимо з результатів, представлених на рис. 3.9., значно зросла після проведення соціально-психологічного тренінгу кількість виборів учнями таких якостей як дружелюбність, чесність, справедливість та правдивість.

Зі значним відривом – 34 %, ділові якості. Очолюють список ділових якостей – працьовитість – обрали 20 учнів з 28, акуратність – 10 учнів з 28, активність і старанність – обрали 8 учнів з 28. Найменш важливі – організованість та наполегливість. Таку якість як діловитість – взагалі ніхто не обрав.

Нижче, на рис.3.10. представлено порівняльні результати по кількості виборів учнями ділових якостей до та після проведення соціально-психологічного тренінгу.

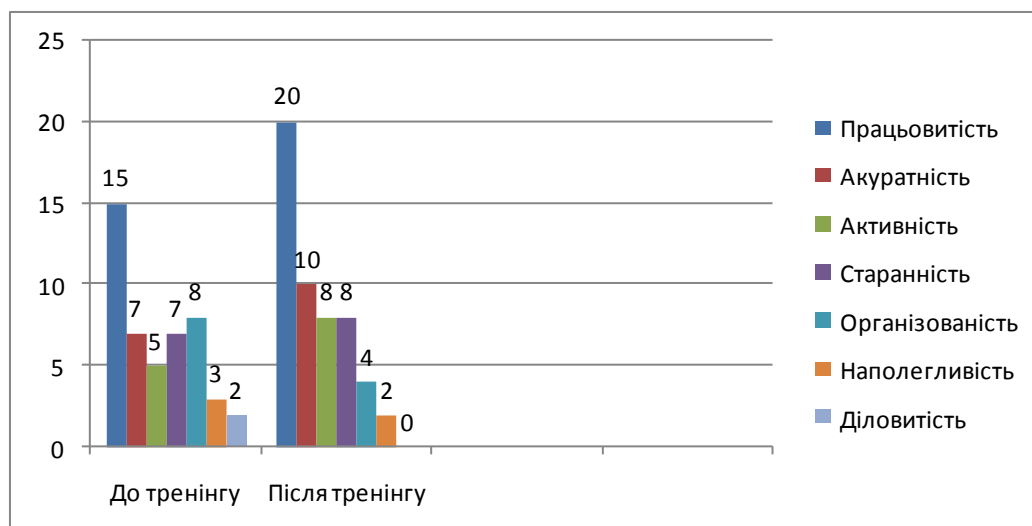

Рис. 3.10. Кількість виборів ділових якостей за методикою «Визначення опосередкованої групової згуртованості» (В.С. Івашкіна, В. В. Онуфрієвої) в експериментальній групі до та після проведення соціально-психологічного тренінгу

Отже, як бачимо з результатів, представлених на рис. 3.10. значно зросла після проведення соціально-психологічного тренінгу кількість виборів учнями таких якостей як працюовитість, акуратність, активність та старанність.

З дещо значним відривом – 10%, емоційні якості. Серед емоційних якостей першість у товариськості (обрали 7 учнів з 28). Щирість – обрали 6 учнів. Найменш важливими серед емоційних якостей виявилися привітність, веселість, стриманість (по 1 вибору) чуйність та привабливість – взагалі ніхто не обрав.

Нижче, на рис.3.11. представлено порівняльні результати по кількості виборів учнями емоційних якостей до та після проведення соціально-психологічного тренінгу.

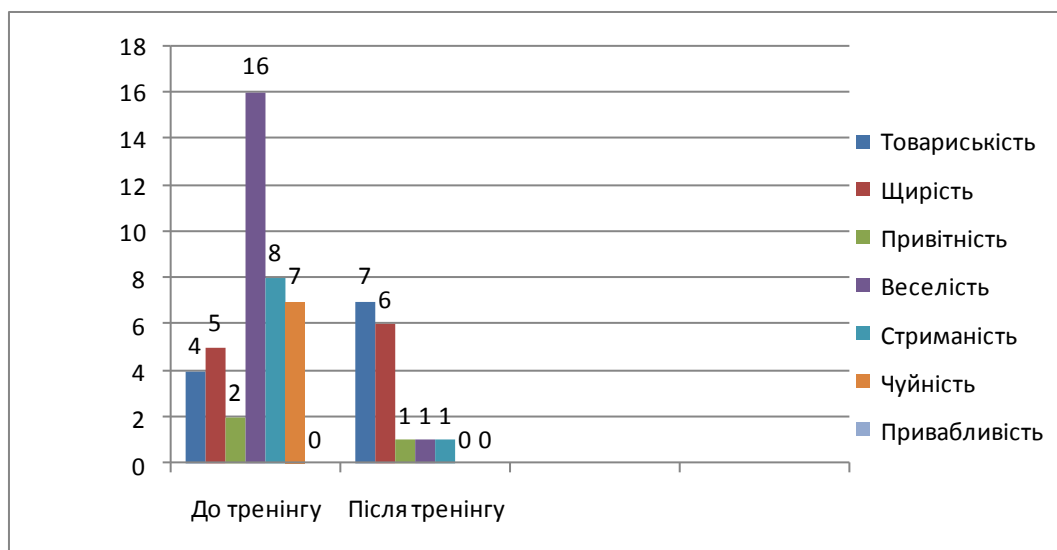

Рис. 3.11. Кількість виборів емоційних якостей за методикою «Визначення опосередкованої групової згуртованості» (В.С. Івашкіна, В. В. Онуфрієвої) в експериментальній групі до та після проведення соціально-психологічного тренінгу

Отже, як бачимо з результатів, представлених на рис. 3.11., дещо збільшилась кількість виборів учнями таких емоційних якостей як товарииськість та щирість, проте це збільшення не є значним у порівнянні з результатами до тренінгу. Оскільки для учнів молодшого шкільного віку дружба відіграє також важливе значення, тому учні і цінують такі якості як товарииськість та щирість. Зменшення кількості виборів інших емоційних якостей свідчить про те, що для учнів для виконання спільної діяльності важливішими є моральні та ділові якості.

Отже, вибір даних якостей свідчить про те, що саме ці якості є головними для учнів як членів колективу. В учнів яскраво виражено позитивне ставлення до навчальної діяльності, що проявляється в тому, що більшість учнів обрали таку якість як працюовитість, акуратність. Також вони цінують дружбу, справедливість, чесність, активність, старанність, товарииськість та щирість у колективі, що відіграє важливу роль у згуртованості колективу.

Орієнтація більш за моральний та діловий блок якостей, свідчить про те, що саме ці якості є важливими для учнів при виконанні спільної діяльності.

Графічно більш наочно кількість обраних якостей по кожному блоку представлено на рис. 3.12.

Рис.3.12. Загальна кількість обраних респондентами якостей за методикою «Визначення опосередкованої групової згуртованості» (В.С. Івашкіна, В. В. Онуфрієвої) в експериментальній групі

Отже, як видно з даного рис. 3.12. , то моральний блок якостей – 56 % – на 1-му місці, на 2 місці ділові – 34 %, на 3 місці – емоційні – 10%. Тобто, на першому місці – моральні якості, на другому – ділові і на третьому – емоційні якості.

Якщо порівняти з результатами до тренінгу, то є значні зміни. Моральний блок якостей – 36 % – на 1-му місці, на 2 місці – діловий блок – 34 %, на 3 місці – емоційний блок – 30 %.

Але, як бачимо, що і до тренінгу та після тренінгу – переважає моральний блок якостей.

Проаналізувавши отримані дані, можемо відзначити, що рівень групової згуртованості середній. Так як при $M > 55\%$ – групова згуртованість середня. В нашому випадку $M = 56\%$. (2 бали). Це свідчить про те, що в класі

налічується лише невелика кількість мікрогруп, що об'єднані за симпатіями, інтересами.

З метою визначення ступеня задоволеності шкільним життям, ступеня конфліктності та ступеня згуртованості класу ми ще раз після тренінгу провели дослідження за опитувальником «Мій клас» (методика Боврозера у модифікації Ю. З. Гільбуха).

Кількісні результати в балах представлені в додатку К.3.

З відповідей на запитання анкети обрахували середнє значення по класу для ступінїв задоволеності шкільним життям, ступеня конфліктності та ступеня згуртованості класу.

Можна умовно поділити максимальні 15 балів за рівноцінні 5 питань (по кожній шкалі) на низький (5-8 балів), середній (9-12 балів) та високий (13-15 балів) ступені згуртованості, конфліктності та задоволеності шкільним життям.

Отже, як видно з результатів дослідження – ступінь задоволеності шкільним життям складає 15 балів, це є високим показником при максимальному значенні – 15 балів. Ступінь конфліктності склав 7 балів при 15 балах максимальних, що є низьким показником конфліктності. Та ступінь згуртованості класу – становить 15 балів, що є високим показником при 15 балах можливих.

Якщо проаналізувати відповіді досліджуваних, то щодо ступеня задоволеності шкільним життям, майже всі учні відмітили, що «дітям подобається навчатися у нашому класі», «діти із задоволенням ходять до школи».

Щодо ступеня конфліктності, то, порівнявши з результатами до тренінгу бачимо, що рівень конфліктності значно зменшився.

Щодо ступеня згуртованості, то можна сказати, що майже всі учні вважають, що «усі учні в нашому класі добре ставляться один до одного». Лише 1 учень відмітив, що «не кожен учень його друг».

Отже, як видно з результатів дослідження після тренінгу – ступінь згуртованості значно збільшився та став високим. Також зріс і ступінь задоволеності шкільним життям (до тренінгу він становив 11, після – 15).Також зменшився і ступінь конфліктності (якщо до тренінгу був виявлений середній рівень –9 балів, то після виявився низьким –7 балів). Також і зросла згуртованість (до тренінгу вона становила 11 балів– середній рівень, то після тренінгу – вона становить 15 балів). Це є високим показником.

Отже, як бачимо з результатів, після проведення соціально-психологічного тренінгу – показники значно покращилися.

З метою більш повнішого аналізу групової згуртованості ми також ще раз використали проєктивну методику « Мій клас» (Л. А. Байкової).

Бланки досліджуваних представлені в додатку К.4.

З допомогою даної методики було визначено позицію кожного учня в класі чи вона є емоційно- благополучною чи навпаки – неблагополучною. Крім того з'ясовано якісний характер взаємовідносин між учнями даного класу.

Визначення позицій :

- 15 з 28 учнів обрали позицію для себе та товариша (на малюнку зліва знизу), де вони з товаришем стоять, тримаючись за руки;
- 13 з 28 – справа біля дверей читають вдвох одну книжку.

Отже, як видно з результатів дослідження всім учням притаманна емоційно-благополучна позиція. Тоді як до тренінгу – лише 21 учень мав емоційно-благополучну позицію.

Також, якщо аналізувати кількість взаємовиборів, то їх число зросло до 12, тобто більша половина класу (а це 24 учнів з 28 – обрали один одного), тоді як до тренінгу кількість взаємовиборів становила 8.

Отже, можемо зробити висновок, що рівень групової згуртованості після тренінгу з середнього рівня став високим.

Отже, для того, щоб перевірити чи є відмінності між результатами в експериментальній групі, в якій проводився соціально-психологічний тренінг та в контрольній групі, в якій між замірами нічого спеціально не проводилось і не організовувалось по підвищенню згуртованості, ми провели ретест з 4-В класом (контрольною групою).

Отже, за методикою « Визначення індексу групової згуртованості» (К.Е.Сішора) в контрольній групі було визначено: середнє арифметичне індексу групової згуртованості становить 11 балів. Це означає, що рівень групової згуртованості є середнім. Тобто, половина учнів контрольної групи відчують симпатію і прихильність один до одного, решта ставиться до групи без особливої приязні. Кількісний аналіз даної методики представлений в додатку Л.1.

Якщо порівняти з результатами до ретесту, то бачимо, що результат майже зовсім не змінився. Тоді якщо порівняти з експериментальною групою, то, оскільки там проводився соціально-психологічний тренінг, то результати значно відрізняються. Тобто, в експериментальній групі рівень згуртованості став високим.

З метою встановлення рівня групової згуртованості, що опосередкована цілями і задачами спільної діяльності, ми використали методику « Визначення опосередкованої групової згуртованості» (В.С. Івашкін, В. В. Онуфрієва). Кількісний аналіз даної методики представлений в додатку Л.2.

Отже, як бачимо з результатів повторного дослідження – результати до ретесту та після – майже однакові. Учні вважають, що для успішної спільної діяльності членам колективу мають бути притаманні такі якості як працьовитість, дружелюбність, чесність, акуратність, старанність, що відносяться до ділового блоку якостей.

При повторному дослідженні – теж переважає діловий блок якостей.

Проаналізувавши отримані дані, можемо відзначити, що рівень групової згуртованості низький. Так як при $M > 55\%$ – групова згуртованість низька. В нашому випадку $M = 30\%$ (1 бал).

Це свідчить про те, що існують лише окремі лідери, колективні справи вирішуються рідко, учні здебільшого не відчують прихильність і симпатії один до одного. Це може свідчити про те, що обрані вище якості учнями є для них цінними як для членів колективу, проте, можливо, не притаманні в повній мірі їхньому колективу.

Як видно з результатів ретесту, то до ретесту та після – особливих змін не відбулося.

Якщо порівняти результати з експериментальною групою, то після проведення соціально-психологічного тренінгу рівень згуртованості в експериментальній групі став середнім, тоді як в контрольній групі він залишився низьким.

З метою визначення ступеня задоволеності шкільним життям, ступеня конфліктності та ступеня згуртованості класу ми повторно провели дослідження за опитувальником «Мій клас» (методика Боврозера у модифікації Ю. З. Гільбуха).

Кількісні результати в балах представлені в додатку Л.3.

З відповідей на запитання анкети обрахували середнє значення по класу для ступенів задоволеності шкільним життям, ступеня конфліктності та ступеня згуртованості класу.

Можна умовно поділити максимальні 15 балів за рівноцінні 5 питань (по кожній шкалі) на низький (5-8 балів), середній (9-12 балів) та високий (13-15балів) ступені згуртованості, конфліктності та задоволеності шкільним життям.

Отже, як видно з результатів дослідження – ступінь задоволеності шкільним життям складає 11 балів, це є середнім показником при максимальному значенні – 15 балів. Середній для класу ступінь

конфліктності склав 9 балів при 15 балах максимальних, що є теж середнім показником конфліктності. Та середній ступінь згуртованості класу – 11 балів, що є середнім показником при 15 балах можливих.

Дані результати можуть свідчити про те, що не всі учні дружать між собою. Можлива наявність угруповань всередині групи чи можливість того, що вони можуть дружити лише один з одним, а не з багатьма членами колективу.

Як видно з результатів ретесту, особливих змін у показниках не відбулося. Проте, зріс ступінь конфліктності. Так, якщо до ретесту він становив 8 (низький ступінь), то при ретесті він становить 9 (середній ступінь).

Отже, якщо порівняти результати з експериментальною групою, то різниця між результатами є. Так як в експериментальній групі ступінь задоволеності та згуртованості – є високим, та дещо знизився ступінь конфліктності.

З метою більш повнішого аналізу групової згуртованості ми також використали проєктивну методику «Мій клас» (Л. А. Байкової).

Бланки досліджуваних представлені в додатку Л.4.

З допомогою даної методики було визначено позицію кожного учня в класі чи вона є емоційно-благополучною чи навпаки – неблагополучною. Крім того з'ясовано якісний характер взаємовідносин між учнями даного класу.

Отже, переважна більшість позицій 23-х учнів є емоційно благополучними. Проте, є випадки, що 4 учня не позначили себе разом, що свідчить про емоційно-неблагополучну їх позицію в класі.

Як видно з результатів до ретесту та після – особливих змін не відбулося.

Якщо порівняти результати з експериментальною групою, то можна побачити, що в експериментальній групі збільшилась кількість емоційно-благополучних позицій та взаємовиборів.

Так як в експериментальній групі з учнями проводився соціально-психологічний тренінг, то рівень згуртованості значно підвищився. Тоді як в контрольній групі – рівень згуртованості залишився на тому самому рівні.

Проте, щоб наш експеримент був валідним, ми маємо це перевірити ще статистично.

Для того, щоб статистично перевірити чи відбулися зміни в експериментальній групі завдяки тренінгу – ми використали Т-критерій Стьюдента для залежних вибірок (Див. Додаток М). Дані в таблиці є результатами дослідження за методикою «Визначення індексу групової згуртованості» (К.Е.Сішора). Показник $t_{\text{емп.}} = 33$, а $t_{\text{табл.}} = 2,05$.

Отже, $t_{\text{емп.}} > t_{\text{табл.}}$ ($33 > 2,05$), тому приймається гіпотеза про те, що відмінності між експериментальною групою до тренінгу та після – достовірні та значимі.

Також ми порівняли між собою результати експериментальної та контрольної групи після формуючого експерименту за допомогою Т-критерію Стьюдента для незалежних вибірок (Див. Додаток Н). Дані в таблиці є результатами дослідження за методикою «Визначення індексу групової згуртованості» (К.Е.Сішора). Показник $t_{\text{емп.}} = 33,7$, а $t_{\text{табл.}} = 2,05$.

Отже, $t_{\text{емп.}} > t_{\text{табл.}}$ ($33,7 > 2,05$), тому приймається гіпотеза про те, що відмінності між нашими групами достовірні, значимі.

Таким чином, наша гіпотеза підтвердилась, що спеціально організований соціально-психологічний тренінг є ефективним у формуванні згуртованості дітей молодшого шкільного віку.

Висновки до розділу 3

Оскільки наша дипломна робота передбачала формуючий експеримент, що передбачає наявність експериментальної та контрольної групи, то ми обрали для дослідження два класи: 4- А та 4-В.

За методикою «Визначення індексу групової згуртованості» (К.Е.Сішора) в експериментальній та контрольній групі було виявлено середній рівень згуртованості.

Щодо визначення рівня групової згуртованості за методикою «Визначення опосередкованої групової згуртованості» (В.С. Івашкіна, В. В. Онуфрієвої), то в експериментальній та контрольній групі – він є низьким

З метою визначення ступеня задоволеності шкільним життям, ступеня конфліктності та ступеня згуртованості класу ми обрали опитувальник « Мій клас» (методика Боврозера у модифікації Ю. З. Гільбуха).

За результатами дослідження було визначено, що ступінь задоволеності шкільним життям, ступінь конфліктності та ступінь згуртованості – є середнім.

З метою більш повнішого аналізу групової згуртованості ми також використали проєктивну методику «Мій клас» (Л. А. Байкової).

Було встановлено, що переважна більшість позицій як в експериментальній та контрольній групі є емоційно -благополучними. Проте, є випадки, що учні не позначили своїх товаришів та деякі учні не позначили себе разом, що свідчить про емоційно-неблагополучну їх позицію в класі.

Як бачимо, аналіз показав, що в експериментальній та контрольній групі за даними дослідженнями було виявлено середній рівень згуртованості, лише за одною методикою « Визначення опосередкованої групової згуртованості» (В.С. Івашкін, В.В. Онуфрієва) – рівень згуртованості виявився низьким.

Соціально-психологічний тренінг був спрямований на підвищення рівня згуртованості учнівського колективу: налагодження доброзичливих стосунків між членами групи, знаходження подібностей в учасників групи для поліпшення взаємодії між ними, формування почуття довіри один до одного, розвиток вміння працювати в команді.

Тренінгова програма була розрахована на 8 занять, що включала в себе ігри, релаксаційні та арт-терапевтичні вправи, які спрямовані на підвищення рівня згуртованості.

Було виявлено, що рівень згуртованості в експериментальній групі після проведення соціально-психологічного тренінгу за трьома методиками виявився високим, збільшилась кількість взаємовиборів, лише за одною методикою «Визначення опосередкованої групової згуртованості» (В.С. Івашкін, В. В. Онуфрієва) – рівень згуртованості з низького став середнім.

Тоді, як в контрольній групі при ретесті особливих змін виявлено не було. Для того, щоб статистично перевірити чи відбулися зміни в експериментальній групі завдяки тренінгу – ми використали Т-критерій Стьюдента для залежних вибірок, показники якого свідчать, що відмінності між експериментальною групою до тренінгу та після – достовірні та значимі.

Також ми порівняли між собою результати експериментальної та контрольної групи після формуючого експерименту за допомогою Т-критерію Стьюдента для незалежних вибірок, показники якого свідчать, що відмінності між експериментальною та контрольною групою достовірні, значимі.

Таким чином, наша гіпотеза підтвердилась, що спеціально організований соціально-психологічний тренінг є ефективним у формуванні згуртованості дітей молодшого шкільного віку.

ВИСНОВКИ

У дипломній роботі наведене теоретичне узагальнення та емпіричне дослідження психологічних особливостей згуртованості молодших школярів. Отримані результати дають можливість для формулювання наступних висновків:

1. Здійснивши теоретичний аналіз проблеми групової згуртованості, ми з'ясували, що феномен групової згуртованості досить широко представлено у дослідженнях як зарубіжних, так і вітчизняних психологів. Зокрема, зарубіжні психологи у своїх працях визначали групову згуртованість як результат дії тих сил (мотивів), які спонукають індивідів до збереження членства в конкретній групі, як властивість групи, яка визначається наявністю симпатій та емоційної привабливості групи для її членів, кількістю та силою взаємних позитивних настроїв. Вітчизняні вчені розглядали феномен групової згуртованості з позиції діяльнісного підходу та ціннісно-орієнтованої єдності (ЦОЄ). Тобто, групову згуртованість вони трактували як системну якість групи, що визначається процесами взаємного тяжіння членів групи один до одного, наявністю спільних поглядів, цінностей, позицій, установок по відношенню до подій, об'єктів, явищ, що є найбільш значущими для групи в цілому, що виражає їх прагнення до досягнення спільної мети.

2. Для дослідження рівня групової згуртованості існує досить багато різноманітних методів та методик як стандартизованих, так і проєктивних. У нашому дослідженні нами було обрано чотири методики: методика «Визначення індексу групової згуртованості» (К. Е. Сішора), мета якої полягає у визначенні рівня згуртованості класу; методика «Визначення опосередкованої групової згуртованості» (В.С. Івашкіна, В. В. Онуфрієвої), метою якої є встановлення рівня групової згуртованості, що опосередкована

цілями і задачами спільної діяльності; опитувальник «Мій клас» (методика Боврозера у модифікації Ю. З. Гільбуха), що дозволяє виміряти ступінь задоволеності шкільним життям, ступінь конфліктності та ступінь згуртованості класу та проєктивну методику «Мій клас» (Л.А. Байкової), метою якої є вивчення позицій та навчального статусу учнів в класі.

Одним із найкращих методів у роботі з групою, що має низький чи середній рівень групової згуртованості – є тренінгова робота.

3. За результатами дослідження за методикою «Визначення індексу групової згуртованості» (К.Е.Сішора) в експериментальній та контрольній групі було виявлено середній рівень згуртованості. Щодо визначення рівня групової згуртованості за методикою «Визначення опосередкованої групової згуртованості» (В.С. Івашкіна, В.В. Онуфрієвої), то в експериментальній та контрольній групі –він є низьким.

За результатами опитувальника « Мій клас» (методика Боврозера у модифікації Ю. З. Гільбуха) було визначено, що як в експериментальній так і в контрольній групі ступінь задоволеності шкільним життям, ступінь конфліктності та ступінь згуртованості – є середнім.

З метою більш повнішого аналізу групової згуртованості ми також використали проєктивну методику « Мій клас» (Л. А. Байкової).

Було встановлено, що більшість позицій як в експериментальній та контрольній групі є емоційно -благополучними. Проте, є випадки, що учні не позначили своїх товаришів та деякі учні не позначили себе разом, що свідчить про емоційно-неблагополучну їх позицію в класі.

На основі отриманих даних, ми можемо зазначити, що в експериментальній та контрольній групі за даними дослідженнями було виявлено середній рівень згуртованості, лише за одною методикою «Визначення опосередкованої групової згуртованості» (В.С. Івашкіна, В.В. Онуфрієвої) в експериментальній та контрольній групі –він є низьким.

4. Розроблений нами соціально-психологічний тренінг був спрямований на підвищення рівня згуртованості учнівського колективу: налагодження доброзичливих стосунків між членами групи, знаходження подібностей в учасників групи для поліпшення взаємодії між ними, формування почуття довіри один до одного, розвиток вміння працювати в команді. Тренінгова програма була розрахована на 8 занять, що включала в себе ігри, релаксаційні та арт-терапевтичні вправи, які спрямовані на підвищення рівня згуртованості.

Було виявлено, що рівень згуртованості в експериментальній групі за трьома методиками виявився високим, збільшилась кількість взаємовиборів, лише за одною методикою «Визначення опосередкованої групової згуртованості» (В.С. Івашкіна, В. В. Онуфрієвої) – рівень згуртованості з низького став середнім.

Тоді, як в контрольній групі при ретесті особливих змін виявлено не було. Для того, щоб статистично перевірити чи відбулися зміни в експериментальній групі завдяки тренінгу – ми використали Т-критерій Стьюдента для залежних вибірок, показники якого свідчать, що відмінності між експериментальною групою до тренінгу та після – достовірні та значимі.

Також ми порівняли між собою результати експериментальної та контрольної групи після формуючого експерименту за допомогою Т-критерію Стьюдента для незалежних вибірок, показники якого свідчать, що відмінності між експериментальною та контрольною групою достовірні, значимі.

Таким чином, висунута нами гіпотеза про те, що спеціально організований соціально-психологічний тренінг є ефективним у формуванні згуртованості дітей молодшого шкільного віку, підтвердилась.

Перспективою подальших наших досліджень ми вбачаємо у дослідженні групової згуртованості школярів під час адаптації до середньої школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абраменкова В. В. Развитие гуманных отношений ребенка и социальная психология детства / В. В. Абраменкова // Вопросы психологии. – 1986. – № 4. – С. 27 – 36.
2. Амонашвили Ш.А. В школу– с шести лет/ Амонашвили Ш.А. — М.: Педагогика, 1986. – С. 16 - 19.
3. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М.Андреева. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 416 с.
4. Аникеева Н. П. Психологический климат в коллективе / Н. П. Аникеева. – М. : Просвещение, 1989. – 224 с.
5. Аркин Е. А. Об изучении детского коллектива / Е. А. Аркин. – М., 1927. –467 с.
6. Артеменко О. Н. Развитие личности младшего школьника в условиях ученического коллектива / О. Н. Артеменко // Вестник Московского университета МВД России. – 2010. – №3. – С.5-7.
7. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 464с.
8. Божович Л. И. Общая характеристика детей младшего школьного возраста / Божович Л. И. // Очерки психологии детей (младший школьный возраст). — М., 1950. — С. 3 — 38.
9. Божович Л. И. Проблемы формирования личности: Избр. психол. тр. / Под ред. Д.И. Фельдштейна. – 3- изд.- М.: Моск. психол.-соц. ин-т, Воронеж: НПО «МОДЭК», 2001. – 352с.
10. Бродовська А. В. Методи формування групової згуртованості / А. В. Бродовська, Л. О. Котлова // Психологічні дослідження: наукові праці викладачів і студентів соціально-психологічного факультету. Випуск 9/ За ред. Л. П. Журавльової, В. О. Климчука, Ю. Ю. Дем'янчук. – Житомир, 2017. – С. 16-18.

11. Бродовська А. В. Особливості міжособистісних взаємовідносин молодших школярів у шкільному колективі / А. В. Бродовська, Л. О. Котлова // Пріоритети розвитку педагогічних та психологічних наук у ХХІ столітті: збірник наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (17-18 березня 2017 р., м. Одеса). – Одеса: Вид-во ГО " Південна фундація педагогіки", 2017. – 104с.
12. Бродовська А. В. Розвиток групової згуртованості молодших школярів в умовах соціально-психологічного тренінгу / А. В. Бродовська // Актуальні проблеми особистісного зростання: збірник наукових праць за матеріалами І-ї регіональної студентської конференції (м. Житомир, 15 грудня 2017 р.) / Ред.колегія: Л. П. Журавльова, Л.О.Котлова, К.А.Марчук / М-во освіти і науки України, Житомирський держ. ун-т ім. І. Франка, соц.-псих. факультет. – Житомир, Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2017. – С. 13-15.
13. Вачков И. В. Основы технологии группового тренинга / И. В. Вачков. – М: Издательство "Ось-89", 2001. – 224с.
14. Гильбух Ю. З. Психодиагностика в школе / Ю. З. Гильбух. – М.: Знание, 1989. – 80с.
15. Горбачева Е. И. Социально-психологические проблемы взаимодействия в группах и коллективах: Методическое пособие для студентов / Е. И. Горбачева. – Саранск, 1990. – С. 43-47.
16. Грецов А. Г. Лучшие упражнения для сплочения команды : Учебно-методическое пособие / А. Г. Грецов . — СПб.: СПбНИИ физической культуры, 2006. — 44 с.
17. Гришина О.Формування навчальної мотивації у молодших школярів / О.Гришиної // Початкова освіта. – 2013. – №11.-березень. – С. 8-10.
18. Донцов А. И. Проблемы групповой сплоченности / А. И. Донцов. — М.: Изд-во МГУ, 1979. — 128 с.

19. Дубинина В. А. Сборник диагностических материалов / В. А. Дубинина. – Новосибирск, 2006. – 39с.
20. Дусавицкий А. К. Межличностные отношения в младшем школьном возрасте и их зависимость от способа обучения / А.К. Дусавицкий // Вопросы психологии. — 2005. — № 1. —С. 58-65
21. Емельянов Ю. Н. Активное социально-психологическое обучение / Ю. Н. Емельянов. – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1985. – 166 с.
22. Журомська Л. Програма психолого-педагогічного супроводу учнів 2-х класів / Журомська Л. // Психолог. – 2015. - №17-18.- вересень. – С.7-8.
23. Зайцева Т. В. Теория психологического тренинга / Т.В. Зайцева. – СПб.: Речь, М.: Смысл, 2002. – 80с.
24. Зацепин В. И. Межличностное общение в коллективе / В. И. Зацепин // Личность и группа. – Л., 1970. – С. 122.
25. Золотовицкий Р. А. Социометрия Дж. Морено / Р. А. Золотовицкий // Методология и история психологии. – 2007. –№2. – С. 107-121.
26. Ивашкин В. С. Психологическое изучение школьников / В. С. Ивашкин. – Владимир : ВГПИ, 1990. – 109 с.
27. Киричук А. В. Положение детей в системе общения в классном коллективе: проблемы общения и воспитания / А. В. Киричук. – М.: Тарту, 1974. – 197 с.
28. Кожохина С. К. Растем и развиваемся с помощью искусства / С. К. Кожохина. – СПб.: Речь, 2006.- 216с.
29. Коломинский Я. Л. Некоторые педагогические проблемы социальной психологии / Н. А. Березовин, Я. Л. Коломинский. – М. : Знание, 1977.– 64 с.
30. Кондрашенко В. Т. Общая психотерапия / Д. И. Донской, В. Т. Кондрашенко. – Минск: Наука и техника, 1993. – 480 с.

31. Коробко С. Л. Робота психолога з молодшими школярами : методичний посібник / С. Л. Коробко. – К. : Літера, 2008. – 416 с.
32. Котырло В. К. Завтра в школу/ Котырло В. К. — К.: Радянська школа, 1977. — 128с.
33. Кричевский Р. Л. Социальная психология малой группы: Учебное пособие для вузов / Е. М. Дубовская, Р. Л. Кричевский. — М.: Аспект Пресс, 2001.— 318 с.
34. Лебедева С. Ю. Роль соціально-психологічного тренінгу у формуванні групової згуртованості/ С. Ю. Лебедева // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – 2009. – Вип. 1. – С.88-95.
35. Лисина М. И. Формирование личности ребенка в общении / М. И. Лисина. – СПб.: Питер, 2009. – 320с.
36. Лукьяненко Е. С. Проблема межличностных отношений младших школьников со сверстниками / О. А. Линецкая, Е. С. Лукьяненко // Евразийский союз ученых. – 2015. – С. 136–137.
37. Лутошкин А. Н. Как вести за собой / А. Н. Лутошкин. – М.: Просвещение, 1986. – 208с.
38. Мажара О. В. Учимся дружить / О. В. Мажара // Соціальний педагог. – 2013. – №4. – С. 42–47.
39. Марінушкіна О.Є. Психологічні вікові особливості учнів початкової школи/ Марінушкіна О.Є. // Шкільному психологу. Усе для роботи. – 2014. - №1.-січень. – С. 38-39
40. Мейжис И. А. Социальная психология общественного развития/ И. А. Мейжис, Л. Г. Почебут. – К.: Миллениум, 2007. – 404 с.
41. Морено Дж. Сорциометрия: экспериментальный метод и наука об обществе / Дж. Морено : пер.с англ. А. Боковинова. –М.: Академический проект ,2004. –315 с.
42. Москаленко В. В. Соціальна психологія : навч. пос. / В. В. Москаленко.— К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.

- 43.Мудрик А.В. Общение как фактор воспитания школьников / А.В. Мудрик. – Москва : Педагогика, 1984. – 112 с.
- 44.Неймер Ю. Л. Сплоченность — характеристика первичного коллектива и ее социологические измерения / Ю. Л. Неймер // Социологические исследования.— 1975. —№ 2. — С.160-162.
- 45.Немов Р. С. Психология : Книга 2 / Р. С. Немов. – М: Владос, 1995. – 496 с.
46. Немов Р.С. Путь к коллективу: Книга для учителей о психологии ученического коллектива / А. Г. Кирпичник, Р.С. Немов. — М.: Педагогика, 1988. – 144с.
- 47.Пахальян В. Э. Групповой психологический тренинг: учебное пособие / В. Э. Пахальян. — СПб.: Питер, 2006. —224 с.
- 48.Пащенко А. К. Нормативное поведение младших школьников / А. К. Пащенко // Культурно-историческая психология. – 2010. –№3. – С.78-85
- 49.Перминова А. Н. Формирование коллектива младших школьников / В. А. Иванова, А. Н. Перминова // Научный альманах. –2015. – № 10(12) . –С. 408-411.
- 50.Петровский А. В. Психологическая теория коллектива : монография /А. В. Петровский. – Москва : Педагогика, 1979. – 240 с
- 51.Потомахіна Л. А. Психологічна гра « Команда» / Л. А. Потомахіна // Шкільному психологу усе для роботи. – 2014. –№6 (66). –червень. – С. 30-33.
- 52.Прутченков А. С. Социально-психологический тренинг межличностного общения / А. С. Прутченков. –М.: Знание, 1991. – 48с.
- 53.Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: учебное пособие / Д. Я. Райгородський. – Самара: Издательский Дом « БАХРАХ-М», 2001. – 672с.
- 54.Реан А. А. Социальная педагогическая психология / Реан Я. Л. Коломинский, А. А. Реан. – СПб.: Питер Ком, 1999. — 416 с.

55. Рудестам К. Групповая психотерапия / К. Рудестам. — М.: Прогресс, 1993. — 368 с.
56. Сапогова Е. Е. Психология развития человека / Е. Е. Сапогова. — М.: Аспект Пресс, 2005. — 460 с.
57. Сартан Н. Г. Тренинг командообразования / Сартан Н. Г.. — СПб.: Речь, 2005. — 187 с.
58. Сачков М. Е. Специфика межличностных отношений младших школьников / М. Е. Сачков // Ярославский педагогический вестник. — 2011. — № 2. — Том II. — С. 252-256.
59. Селиванова Н. Л. Воспитательная система школы: проблемы и поиски / Н. Л. Селиванова. — М.: Знание, 1989. — 80 с.
60. Смирнова Е. О. Соотношение межличностных отношений в раннем онтогенезе / Е. О. Смирнова // Вопросы психологии. — 1994. — № 6. — С. 5-10.
61. Ступакова К. А. Формирование детского коллектива в начальной школе / К. А. Ступакова // Актуальные аспекты современной науки : сборник материалов X международной научно - практической конференции. — 2016. — С. 46-52.
62. Уманский Л. И. Психология организаторской деятельности школьников : учебное пособие / Л. И. Уманский. — М.: Просвещение, 1980. — 160 с.
63. Фельдштейн Д. И. Глубинные изменения современного детства и обусловленная ими актуализация психолого-педагогических проблем развития образования / Д. И. Фельдштейн // Вестник практической психологии образования. — 2011. — № 4 (29). — С. 3-12.
64. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. — М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. — 490 с.

65. Фопель К. В. Сплоченность и толерантность в группе. Психологические игры и упражнения. Пер. с нем. / К. В. Фопель. — М.: Генезис, 2002. — 336 с.
66. Фортунатов Г. Л. Изучение детских коллективов / Г. Л. Фортунатов // Вестник просвещения. — 1925. — № 9. — С. 45-54.
67. Фридман Л. М. Изучение личности учащегося и ученических коллективов / Л. М. Фридман, Т. М. Пушкина, И. Я. Каплунович. — М.: Просвещение, 1988. — 207 с.
68. Холодкова О. Г. Психология детей младшего школьного возраста : учебное пособие / О. Г. Холодкова, Е. А. Манакова. — Барнаул : АлтГПА, 2014. — 206 с.
69. Черная А. В. Психолого-педагогическое сопровождение межличностных отношений со сверстниками в младшем школьном возрасте: Учебно-методическое пособие / А. В. Черная, Е. С. Лукьяненко. — Ростов-на-Дону: Фонд науки и образования, 2014. — 102 с.
70. Чернышев А. С. Аппаратурная методика исследования лидерства и организации групп: Учебное пособие / А. С. Чернышев, С. В. Сарычев, Ю. Л. Лобков. — Курск: Изд-во КГПУ, 2001. — 32 с.
71. Швалева Н. М. Мотивы выбора партнера для межличностного общения в группах различного уровня развития / Н. М. Швалева // Социально-психологические проблемы руководства и управления коллективами : науч. сообщ. к симпозиуму. — М.: АПН СССР, 1974. — С. 72-80.
72. Шевандрин Н. И. Социальная психология в образовании / Н. И. Шевандрин. — М.: Владос, 1995. — 544 с.
73. Шнирман А. Л. Коллектив и развитие личности школьника / А. Л. Шнирман // Учен. записки ЛГПИ им Герцена. — Л., 1962. — С. 29-30.
74. Шпалинский В. В. Экспериментальное изучение параметров малых групп / В. В. Шпалинский // Вопросы психологии. — 1972. — № 5. С. 66—76

- 75.Щедрина Е. В. Об одном приеме выявления референтных групп в школьном коллективе / Е. В. Щедрина// Измерения в исследовании проблем воспитания. - Тарту, 1973. – С. 127–131.
- 76.Щуркова Н.Е. Искусство общения как проблема нового воспитания / Н. Е. Щуркова // Воспитание школьников. – 2013. – №9. – С. 3-12.
- 77.Яценко Т.С. Психологічні основи групової психокорекції : навчальний посібник / Т. С. Яценко. – Київ : Либідь, 1996 . – 254 с.
- 78.Brodovska A. V. Psychological approaches to the study of the problem of group cohesion / A. V. Brodovska, L. O. Kotlova // Перспективи розвитку професійно спрямованої іншомовної освіти в мультикультурному просторі: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної студентської конференції для студентів немовних спеціальностей (12 квітня 2017р., м. Житомир). – Житомир: Вид-во ФОП Левковець Н. М. , 2017. – 188с.
- 79.Cartwright D.The Nature of GroupCohesiveness. Group Dynamics Research and Theory / D. Cartwright and A. Zander. – Harper & Row, 1968. –Third ed. – P. 91-109.
- 80.Festinger L. , Schachter S.and Back K. Social Pressures in Informal Groups / L. Festinger , S. Schachter and K. Back. – New York: Harper and Brothers, 1950. – 197p.
- 81.Lakin M. The leader and the experiential groups. Theories of group process / M. Lakin , P. Costanzo. – London: John Wiley, – 1975. – P. 205–234.
82. Levin K.Group decision and social change :Reading in social psychology / K. Levin, T. Newcomb, E. Hartley (eds.). – N. Y., 1947. – P.30.
- 83.Lott A., Lott B. Group cohesiveness as interpersonal attraction / A. Lott, B.Lott // Psychological bulletin. – 1965. – V. 64. – N 4. – P.259
- 84.Moreno J., Jennings H. Statistics of Social Configurations. Sociometry/ J. Moreno, H. Jennings – 1937. – P.342–374.

85. Seashore C. Group cohesiveness in the industrial work group / C. Seashore. – Ann Arbor: University of Michigan, Survey Research Center Institute for Social Research. – 1954. – 102p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика «Визначення індексу групової згуртованості»

(К. Е. Сішора)

Мета: визначення індексу групової згуртованості.

Інструкція: позначте цифру, яку ви вважаєте потрібною відповідно до питань.

I. Як би ви оцінили свою приналежність до класу?

1. Почуваю себе її членом, частиною колективу (5).
2. Беру участь у більшості видів діяльності (4).
3. Беру участь в одних видах діяльності і не беру участі в інших (3).
4. Не відчуваю, що є членом групи (2).
5. Живу й існую окремо від групи (1).
6. Не знаю, важко відповісти (1).

II. Перейшли б ви в інший клас, якби була б така можливість (без зміни інших умов)?

1. Так, дуже хотів би перейти (1).
2. Скоріше перейшов би, ніж залишився (2).
3. Не бачу ніякої різниці (3).
4. Швидше за все, залишився б у своїй групі (4).
5. Дуже хотів би залишитися у своїй групі (5).
6. Не знаю, важко сказати (1).

III. Які взаємини між членами вашої групи?

1. Кращі, ніж у більшості класів (3).
2. Приблизно такі ж, як і в більшості класів (2).
3. Гірше, ніж у більшості класів (1).
4. Не знаю, важко сказати (1).

IV. Які у вас взаємини з вчителем?

1. Кращі, ніж у більшості класів (3).
2. Приблизно такі ж, як і в більшості класів (2).
3. Гірше, ніж у більшості класів (1).
4. Не знаю (1).

V. Яке відношення до навчання у вашому класі?

1. Краще, ніж у більшості класів (3).
2. Приблизно такі ж, як і в більшості класів (2).
3. Гірше, ніж у більшості класів (1).
4. Не знаю (1).

Аналіз результатів

Вище 15 – високий рівень групової згуртованості. Усі учні відчують сильну прихильність та симпатію один до одного.

12-15 – рівень вище середнього. Більшість учнів відчують симпатію і прихильність один до одного, проте є випадки неприязні та незадоволення.

8-11 балів – середній рівень групової згуртованості. Половина учнів симпатизують один одному, решта ставиться до групи без особливої приязні.

5-7 балів – рівень нижче середнього. Учні здебільшого не відчують прихильність і симпатії один до одного.

5 балів – низький рівень групової згуртованості. Більшість учнів ставляться один до одного неприязно.

Додаток Б

**Методика «Визначення опосередкованої групової згуртованості»
(В.С. Івашкін, В. В. Онуфрієва)**

Мета: встановлення рівня групової згуртованості, що опосередкована цілями і задачами спільної діяльності.

Інструкція: «Виберіть із запропонованого списку п'ять якостей, які ви вважаєте найбільш важливими для людини як члена колективу».

Стимульний матеріал (з диференціацією якостей):

Працьовитість Д	Щирість Е
Дружелюбність М	Порядність М
Принциповість М	Наполегливість Д
Стриманість Е	Організованість Д
Веселість Е	Привабливість Е
Справедливість М	Чуйність Е
Акуратність Д	Правдивість М
Товариськість Е	Привітність Е
Чесність М	Діловитість Д
Активність Д	скромність М
Старанність Д	

Умовні позначення:

Д - ділові якості; М - моральні якості; Е - емоційні якості.

Обробка і інтерпретація результатів

1) Підраховується загальна кількість обраних респондентами якостей. Для цього загальна кількість респондентів (членів групи) N множиться на 5 (кількість зроблених кожним респондентом виборів): $N \times 5$.

2) Підраховується загальна кількість емоційних (Е), ділових (Д) і моральних (М) якостей, зазначених усіма членами групи. В результаті отримаємо $\Sigma E = \dots$; $\Sigma D = \dots$; $\Sigma M = \dots$

3) Обчислюється відсоток виборів, що припадають на емоційні (Е), ділові (Д) і моральні (М) якості. Для цього загальна сума кожного блоку якостей (відповідно, $\Sigma E = \dots$; $\Sigma D = \dots$; $\Sigma M = \dots$) ділиться на $N \times 5$ і множиться на 100%.

$$E = \Sigma E \times 100\% / N \times 5;$$

$$D = \Sigma D \times 100\% / N \times 5;$$

$$M = \Sigma M \times 100\% / N \times 5.$$

4) В результаті отримуємо відсоткове співвідношення трьох шкал (Е, Д, М) у вигляді $E\% : D\% : M\%$, яке відображає основні орієнтації в групі.

5) Визначаємо рівень групової згуртованості. При цьому маємо на увазі, що:

- якщо $D > 55\%$ або $D + M > 60\%$, то групова згуртованість висока (3 бали) - усі учні відчують сильну прихильність та симпатію один до одного. В такому колективі цінується та поважається кожний член класу;

- якщо $M > 55\%$, то групова згуртованість середня (2 бали) – в класі відсутня єдність колективу, налічується лише певна кількість мікрогруп, що об'єднані за симпатіями, інтересами;

- в інших випадках, при $35\% < M < 55\%$ – групова згуртованість низька – існують лише окремі лідери, колективні справи вирішуються рідко, учні здебільшого не відчують прихильність і симпатії один до одного.

Додаток В

Опитувальник «Мій клас»

(методика Боврозера у модифікації Ю. З. Гільбуха)

Мета: визначення ступеня задоволеності шкільним життям, ступеня конфліктності, ступеня згуртованості класу.

Інструкція: Запитання цієї анкети спрямовані на те, щоб з'ясувати, яким є ваш клас. Обведіть кружечком слово «Так», якщо ви згодні з даним твердженням, і слово «Ні» якщо не згодні з цим твердженням.

Пам'ятай, що характеризуєш свій клас, який він є сьогодні	Обведи кружечком свою відповідь	Для учителя
1. Дітям подобається навчатися у нашому класі.	Так Ні	3
2. Діти у класі завжди б'ються між собою.	Так Ні	1
3. У нашому класі кожен учень – мій друг.	Так Ні	1
4. Деякі учні нашого класу нещасливі.	Так Ні	п 1
5. Деякі діти в нашому класі є середнячками.	Так Ні	3
6. З деякими дітьми у нашому класі я не товаришую.	Так Ні	п 3
7. Діти нашого класу із задоволенням ходять до школи.	Так Ні	3
8. Багато дітей з нашого класу люблять битися.	Так Ні	1
9. Усі учні в нашому класі – друзі.	Так Ні	1
10. Деякі учні не люблять свій клас.	Так Ні	п 3
11. Окремі учні завжди прагнуть настояти на своєму.	Так Ні	1
12. Усі учні в нашому класі добре ставляться один до одного	Так Ні	3
13. Наш клас веселий.	Так Ні	2
14. Діти в нашому класі багато сваряться.	Так Ні	1
15. Діти у нашому класі люблять одне одного як друзі.	Так Ні	3

Правила оцінювання (стовпчик «Для учителя»)

Методика складається з 15 питань, поділених на 5 блоків. В кожному блоці – 3 питання, перше з яких виявляє ступінь задоволеності учня шкільним життям, друге – його оцінку рівня конфліктності в класі, і третє – ступінь згуртованості класу.

Підсумування даних, одержаних при заповненні опитувальника , здійснюється за такою системою:

-ступінь задоволеності_(сумуються бали за питаннями № 1, 4, 7, 10,13)

-ступінь конфліктності_(питання № 2, 5, 8, 11, 14);

-ступінь згуртованості (питання № 3, 6, 9, 12, 15).

Максимальна кількість балів по кожному блоку становить 15.

Запитання, поруч з яким у стовпчику «Для вчителя» відсутня позначка «п» (протилежний), оцінюються балом «3» при відповіді «Так» і балом «1» при відповіді «Ні». Запитання із позначкою «п» оцінюються протилежно (тобто при відповіді «Так» – 1, а при відповіді «Ні» – 3).

За запитання, на які не дали відповіді або дали з порушенням правил, проставляється бал 2.

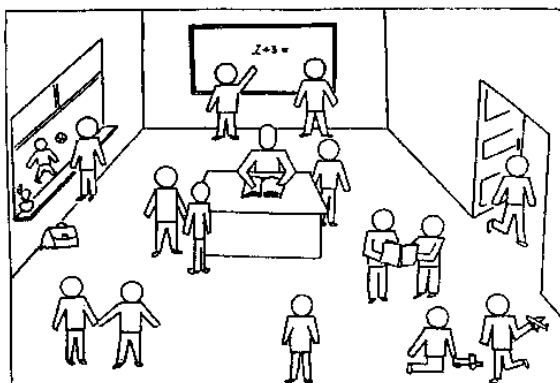
Ця методика дає змогу діагностувати насамперед ставлення окремих учнів до свого класу. Водночас вона дає можливість отримати й узагальнену його характеристику. Для цього за кожним із трьох параметрів впідраховують середній бал (як середнє арифметичне).

Додаток Г

Проективна методика « Мій клас» (Л. А. Байкова)

Мета: визначити позицій та взаємовідносини між учнями класу.

Інструкція: «Шановні учні! На малюнку схематично зображено ваш клас. За столом сидить учитель, учні зайняті своєю справою. Частина учнів грає у дворі. Знайдіть і відзначте хрестиком на малюнку себе, напишіть поруч своє ім'я та прізвище. Потім відзначте (теж хрестиком) на малюнку свого товариша, напишіть поруч його ім'я і прізвище».

Дана методика дає змогу побачити:

Яке місце в класі досліджуваний відводить ідентифікованому з собою персонажу (поруч з учителем, поза класною кімнатою, разом з учнями, один)?

На малюнку позначені позиції розміщення учнів в класі: вирішення завдання біля дошки, спільне читання книги, питання, що задаються вчителю.

Позиція «один, далеко від учителя» — емоційно неблагополучна позиція дитини, яка вказує на труднощі адаптації до перебування в класному колективі.

Ототожнення себе з дітьми, що стоять в парі, разом грають, — вказує на емоційно-благополучну соціально-психологічну позицію дитини.

Місце поряд з учителем: учитель в даному випадку є значущим особою для досліджуваного, а досліджуваний ототожнює себе з учнем, що приймаються вчителем.

Якщо дитина відзначила на малюнку кого-небудь зі своїх друзів, що не є її однокласниками, то, можливо, у неї немає друзів у класі.

Також дана методика є інформативною в тому плані, що можна побачити чи є взаємовибори учнів у відзначенні своїх друзів на малюнку.

Додаток Д

Результати констатуючого експерименту в експериментальній групі

Додаток Д.1

Кількісний аналіз результатів групової згуртованості за методикою**« Визначення індексу групової згуртованості» (К.Е.Сішора)****4-А клас (експериментальна група)**

№	Прізвище	Номери запитань					Загальна сума балів
		1	2	3	4	5	
1.	К. О.	2	3	2	3	2	12
2.	Л. В.	2	3	2	2	2	11
3.	Б. Д.	2	3	2	2	2	11
4.	Р. М.	2	3	2	2	2	11
5.	З. Л.	1	2	3	2	3	10
6.	К. О.	1	2	1	3	3	11
7.	М.Є.	2	3	2	2	3	12
8.	Л. А.	1	2	1	3	3	11
9.	К. В.	1	2	2	3	3	11
10.	М. О.	1	2	2	2	3	10
11.	К. І.	3	4	2	2	1	12
12.	Л. І.	1	3	1	3	2	11
13.	С. Д.	1	3	2	2	2	10
14.	Х. М.	3	3	3	2	2	13
15.	В. А.	2	4	2	2	2	12
16.	Т. М.	1	3	2	2	3	11
17.	Ш. І.	2	3	2	2	2	11
18.	Ф. М.	2	3	1	2	2	10

19.	С. Е.	2	3	1	3	3	12
20.	К. Е.	1	3	2	3	3	11
21.	Т. М.	2	3	2	2	2	11
22.	З. С.	3	4	2	2	1	12
23.	Т. О.	2	3	2	2	2	11
24.	Л. А.	3	3	2	2	2	12
25.	Б. Б.	2	3	2	2	2	11
26.	Ч. В.	3	3	2	2	2	12
27.	К. А.	2	3	2	2	2	11
28.	В. Л.	2	3	2	2	2	11
Середнє арифметичне		2	3	2	2	2	11

Додаток Д.2

**Кількісний аналіз результатів за методикою « Визначення
опосередкованої групової згуртованості»
(В.С. Івашкіна, В. В. Онуфрієвої)
4-А клас (експериментальна група)**

Якості	Кількість виборів
Працьовитість	15
Дружелюбність	15
Принциповість	0
Стриманість	8
Веселість	16
Справедливість	11
Акуратність	7
Товариськість	4
Чесність	13
Активність	5
Старанність	7
Щирість	5
Порядність	2
Наполегливість	3
Організованість	8
Привабливість	0
Чуйність	7
Правдивість	4
Привітність	2
Діловитість	2
Скромність	4

$$1) 4-A \quad n \times 5 \quad 28 \times 5 = 140$$

$$2) \Sigma E = 42$$

$$\Sigma Д = 47$$

$$\Sigma M = 49$$

3) ,4)

$$E = \Sigma E \times 100\% / N \times 5;$$

$$Д = \Sigma Д \times 100\% / N \times 5;$$

$$M = \Sigma M \times 100\% / N \times 5$$

3,4)

$$E = 42 \times 100\% / 28 \times 5 = 30 \%$$

$$Д = 47 \times 100\% / 28 \times 5 = 34 \%$$

$$M = 49 \times 100\% / 28 \times 5 = 36 \%$$

Переважає моральний блок якостей

Додаток Д.3

**Результати діагностики групової згуртованості за опитувальником
« Мій клас» (методика Боврозера у модифікації Ю. З. Гільбуха)**

4-А клас (експериментальна група)

№	Прізвище	ступені		
		задоволеності	конфліктності	згуртованості
1.	Б. Б.	12	5	7
2.	Б. Д.	11	9	13
3.	В. А.	11	7	11
4.	В. Л.	11	9	11
5.	З. С.	13	7	7
6.	З. Л.	11	9	15
7.	К. Е.	13	9	15
8.	К. А.	11	7	15
9.	К. О.	11	7	13
10.	К. О.	11	9	11
11.	К. В.	11	5	15
12.	К. І.	11	7	15
13.	Л. І.	11	9	13
14.	Л. В.	11	5	15
15.	Л. А.	11	9	13
16.	Л. А.	13	9	9
17.	М. Є.	11	7	15
18.	М. О.	11	9	11
19.	П. М.	11	5	13
20.	Р. М.	13	9	13
21.	С. Е.	11	9	5

22.	С. Д.	11	9	11
23.	Т. М.	15	5	13
24.	Т. О.	13	9	5
25.	Ф. М.	13	9	5
26.	Х. М.	13	9	13
27.	Ч. В.	11	9	7
28.	Ш. І.	11	9	11
Середнє арифметичне		11	9	11

Додаток Д.4

**Бланки досліджуваних 4-А класу (експериментальної групи) за
проективною методикою « Мій клас» (Л. А. Байкової)**

Додаток Е

Результати констатуючого експерименту в контрольній групі

Додаток Е.1

**Кількісний аналіз результатів групової згуртованості за
методикою «Визначення індексу групової згуртованості» (К. Е.Сішора)
4- В клас (контрольна група)**

№	Прізвище	Номери запитань					Загальна сума балів
		1	2	3	4	5	
1.	К. Л.	2	3	2	3	2	12
2.	Р. Д.	2	3	2	2	2	11
3.	П. А.	2	3	2	2	2	11
4.	К.О.	2	3	2	2	2	11
5.	Ш. К.	2	3	2	2	2	11
6.	М. С.	2	3	2	3	2	12
7.	А. Ю.	2	3	2	3	2	12
8.	Н. О.	2	3	2	2	2	11
9.	Р. А.	2	3	1	3	2	11
10.	Г. Б.	2	3	2	2	2	11
11.	Б. А.	2	3	2	2	2	11
12.	Д. Д.	2	3	2	3	2	12
13.	К. М.	1	3	2	2	3	11
14.	Л. С.	2	3	2	3	3	13
15.	К. К.	1	3	2	2	3	11
16.	Д. В.	1	3	2	2	2	10
17.	Д. З.	1	3	3	2	2	11

18.	В. Л.	1	3	3	2	2	11
19.	К. Д.	3	3	2	1	2	11
20.	Н. Д.	3	3	2	2	2	12
21.	Н. С.	3	2	2	2	2	11
22.	Г. М.	4	2	2	2	2	12
23.	С. Н.	3	2	2	2	3	12
24.	Б.Н.	2	3	2	2	2	11
25.	К. Я.	2	3	2	2	2	11
26.	С.В.	1	3	2	2	2	11
27.	С. Д.	2	3	2	2	2	11
Середнє арифметичне		2	3	2	2	2	11

Додаток Е.2

**Кількісний аналіз результатів за методикою « Визначення
опосередкованої групової згуртованості» (В.С. Івашкіна,
В. В. Онуфрієвої) 4-В (контрольна група)**

Якості	Кількість виборів
Працьовитість	22
Дружелюбність	19
Принциповість	
Стриманість	7
Веселість	9
Справедливість	5
Акуратність	7
Товариськість	6
Чесність	16
Активність	7
Старанність	12
Щирість	5
Порядність	2
Наполегливість	
Організованість	10
Привабливість	
Чуйність	1
Правдивість	3
Привітність	3
Діловитість	
Скромність	2

$$1) 27 \cdot 5 = 135$$

2)

$$\Sigma E = 32$$

$$\Sigma Д = 56$$

$$\Sigma M = 47$$

$$3,4) E = \Sigma E \times 100\% / N \times 5;$$

$$Д = \Sigma Д \times 100\% / N \times 5;$$

$$M = \Sigma M \times 100\% / N \times 5$$

3,4)

$$E = 32 \times 100\% / 27 \times 5 = 24 \%$$

$$Д = 56 \times 100\% / 27 \times 5 = 41 \%$$

$$M = 47 \times 100\% / 27 \times 5 = 35 \%$$

Переважає діловий блок якостей

Додаток Е.3

**Результати діагностики групової згуртованості за опитувальником
« Мій клас» (методика Боврозера у модифікації Ю. З. Гільбуха)**

4-В клас (контрольна група)

№	Прізвище	ступені		
		задоволеності	конфліктності	згуртованості
1.	А. Ю.	11	7	13
2.	Б. Н.	13	9	13
3.	Б. А.	11	8	7
4.	В. Л.	11	9	13
5.	Г. Б.	11	8	7
6.	Г. М.	11	8	9
7.	Д. Д.	11	9	9
8.	Д. В.	13	8	9
9.	Д. З.	9	8	11
10.	К. К.	13	8	13
11.	К. Л.	11	9	13
12.	К. О.	11	7	15
13.	К. Д.	11	8	13
14.	К. М.	11	8	15
15.	К. Я.	15	7	15
16.	Л. С.	11	9	13
17.	М. С.	11	7	13
18.	Н. Д.	11	9	15
19.	Н. О.	11	8	13
20.	Н. С.	11	9	9
21.	П. А.	15	8	13

22.	Р. А.	11	7	15
23.	Р. Д.	11	8	13
24.	С. Д.	13	8	15
25.	С. Н.	11	5	13
26.	С. В.	11	8	7
27.	Ш. К.	11	8	13
Середнє арифметичне		11	8	11

Додаток Е.4

**Бланки досліджуваних 4-В класу (контрольної групи) за проективною
методикою « Мій клас» (Л. А. Байкової)**

Статистичні результати розрахунку за Т-критерій Стьюдента для незалежних вибірок

	T-test for Independent Samples (Spreadsheet3) Note: Variables were treated as independent samples											
Group 1 vs. Group 2	Mean Group 1	Mean Group 2	t-value	df	p	Valid N Group 1	Valid N Group 2	Std.Dev. Group 1	Std.Dev. Group 2	F-ratio Variances	p Variances	
4-A vs. 4-B	11,25000	11,22222	0,177128	53	0,860083	28	27	0,585314	0,577350	1,027778	0,946276	

Статистичні гіпотези:

1. H_0 – відмінності між x_1 та x_2 випадкові (або їх взагалі не існує). Отже, наші групи подібні і ми можемо взяти вибрану групу як контрольну.
2. H_1 – відмінності між x_1 та x_2 достовірні, значимі. Вони можуть бути викликані великим розмахом значень індивідуальних показників і тоді необхідно змінити або контрольну, або експериментальну групу.

Якщо $t_{\text{емп.}} \geq t_{\text{табл.}}$ - приймається гіпотеза H_1 .

Якщо $t_{\text{емп.}} < t_{\text{табл.}}$ - приймається гіпотеза H_0 .

Результат: $t_{\text{емп.}} = 0,2$

$t_{\text{табл.}} = 2,05$

Отже, $t_{\text{емп.}} < t_{\text{табл.}}$, тобто приймається гіпотеза H_0 .

Отже, відмінності між нашими групами незначні, тому вибрану групу

4- В клас можна взяти як контрольну, а 4-А – як експериментальну.

Додаток И

Програма соціально-психологічного тренінгу для підвищення рівня групової згуртованості у молодших школярів

Заняття 1

№	Етапи виконання вправ	Ресурсне забезпечення	Тривалість (хв.)
Вступ (3 хв.)			
1.	<p>Вітальне слово психолога: «Доброго дня, шановні учасники! Сьогодні ми з вами зібрались для того, щоб ближче познайомитись один із одним. У вас у всіх є спільна мета – це успішне навчання в цій школі, отримання гарної освіти, щоб в подальшому мати змогу якнайкраще побудувати своє майбутнє доросле життя. Як відомо, краще досягає мети та успіху лише той колектив, який працює злагоджено. Впродовж наших з вами зустрічей ми з вами будемо виконувати різноманітні цікаві для вас вправи, ігри, які будуть розраховані на те, щоб допомогти вам стати однією дружньою командою.</p>	-	5
Вправа „Розкажи про себе”			
Вихідне джерело	Мажара О. В. Учимося дружити / О. В. Мажара// Соціальний педагог. – 2013. – №4. – С. 42–47.		
Мета вправи	Познайомитися тренеру з групою; сприяти створенню гарної атмосфери підтримки в групі.		
ОСНОВНІ ЕТАПИ			
1.	<p>Інструкція: «Перед тим, як ми почнемо з вами займатися, я пропоную для початку нам познайомитися. Для цього кожен з вас має розповісти про себе, використовуючи такий початок:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Мене звати... - Я (який?)... - Я люблю... - Я мрію... <p>Наприклад, я вам зараз розповім про себе:</p>	Лист А-4 з алгоритмом знайомства; дошка, крейда	2

	<ul style="list-style-type: none"> - Мене звати Аліна. - Я цілеспрямована. - Я люблю співати. - Я мрію стати психологом. <p>Тепер пропоную вам за таким же алгоритмом розповісти про себе.</p>		
2.	Виконання завдання: учасники по колу розповідають про себе.		10
3.	Обговорення: -Чи дізналися ви щось нове про своїх товаришів? Що саме?		3
Вправа «Прийняття правил»			
Вихідне джерело	Мажара О. В. Учимся дружити / О. В. Мажара// Соціальний педагог. – 2013. – №4. – С. 42–47.		
Мета вправи	Встановити правила в групі		
1.	<p>Інструкція:</p> <p>Так само як будинок тримається на надійному фундаменті, робота групи тримається на певних правилах. Я пропоную нам разом закласти фундамент нашої майбутньої роботи. Зараз кожен з Вас отримає цеглинку з правилом, зачитає його для групи. Якщо Ви погоджуєтеся з правилом, плескайте в долоні. Це буде свідчити про те, що правило приймається групою і ми можемо використати його для будівництва нашого будиночка.</p>	Дошка, ватман з намальованим силуетом будинка, зображення цеглинок з надрукованими на них правилами, скотч.	2
2.	<p>Кожен з учасників по черзі називає правило, якщо група приймає правило, його приклеюють до ватмана.</p> <p><u>Правила групи:</u></p> <ol style="list-style-type: none"> 1.Приходити вчасно. 2. Нікого не перебивати при розмові. 3.Говорити по черзі. 4.Бути доброзичливим. 5.Зберігати таємниці. 		7

	<p>7.Говорити від свого імені.</p> <p>8.Брати активну участь у вправах.</p> <p>12. Правило піднятоїруки (сигнал про наявність повідомлення учасник подає лише мовчки, піднімаючи руку вгору).</p>		
« Поділися гарним настроєм»			
Вихідне джерело	Мажара О. В. Учимося дружити / О. В. Мажара// Соціальний педагог. – 2013. – №4. – С. 42–47.		
Мета вправи	Сприяти створенню атмосфери довіри та доброзичливості для конструктивної роботи.		
1.	Інструкція: Тому, хто сидить праворуч від вас, поділіться частинкою свого гарного настрою (скажіть щось приємне цій людині і посміхніться: наприклад, в тебе таке чудове намисто і т.д., тримаючи долоні відкритими.		1
2.	Виконання завдання		5
3.	Обговорення: - Чи приємно було «дарувати» гарний настрій? - Чи приємно було отримувати «подарунки»? - Чи поліпшився настрій?		4
Вправа-руханка			
Вихідне джерело	Потомахіна Л. А. Психологічна гра « Команда» / Потомахіна Л. А. // Шкільному психологу усе для роботи. – 2014. - №6 (66).-червень. – С. 30-33.		
Мета	Зняття м'язового та емоційного напруження, згуртувати учасників групи в єдину команду		
1.	Інструкція: Уважно слухайте, те, що я буду зараз вам говорити, і, якщо це про вас, то виконуйте те, що я скажу. У кого зараз гарний настрій, поплескайте в долоні; Потисніть руки, хто хоче спілкуватися Поміняйтеся місцями ті, у кого в класі є друзі; Поміняйтеся місцями ті, хто впевнений у собі; Голосно позіхніть, хто любить поспати Поплескайте в долоні ті, хто добре знає себе.		2

2.	Виконання вправи		5
3.	Обговорення <ul style="list-style-type: none"> - Чи вдалося вам розім'ятися? - Який у вас зараз настрій? 		
Вправа «Спасибі»			
Вихідне джерело	Потомахіна Л. А. Психологічна гра «Команда» / Потомахіна Л. А. // Шкільному психологу усе для роботи. – 2014. - №6 (66).-червень. – С. 30-33.		
Мета вправи	Сформувати в учнів вміння до рефлексії		
1.	Інструкція: «Наше заняття підходить до закінчення. Я пропоную зараз стати всім в коло та розповісти, що для вас було цікавим на цьому занятті, що ви дізналися нового. Потім, усі одночасно сильно плескаємо у долоні і говоримо: СПАСИБІ!»		1
2.	Виконання завдання Діти розповідають, що для них було цікавим на даному занятті.		2
3.	Обговорення: <ul style="list-style-type: none"> - що найбільше сподобалось на занятті? - який у вас зараз настрій? 		2

Заняття №2

№	Етапи виконання вправ	Ресурсне забезпечення	Тривалість (хв.)
Вправа «Привітання» (3 хв.)			
Вихідне джерело	ФопельК. Сплоченность и толерантность в группе. Психологические игры и упражнения. Пер. с нем. / ФопельК. — М.: Генезис, 2002. — 336 с.		
Мета вправи	Створення позитивного емоційного настрою на працю.		
1.	Інструкція: «Я пропоную всім привітатися за руку, але особливим чином. Вітатися потрібно двома руками з двома учасниками одночасно, при цьому відпустити одну руку можна тільки тоді,		2

	коли знайдеш того, хто теж готовий привітатися, тобто руки не повинні залишатися без діла більше секунди. Завдання – привітатися таким чином з усіма учасниками групи. Під час гри не повинно бути розмов»		
2.	Виконання завдання		5
	Повторення правил тренінгу	Дошка, ватман з намальованим силуетом будинка, зображення цеглинок з надрукованими на них правилами, скотч.	3
Вправа « Чарівний кошик»			
Вихідне джерело	Мажара О. В. Учимося дружити / О. В. Мажара// Соціальний педагог. – 2013. – №4. – С. 42–47.		
Мета вправи	Налагодити доброзичливі стосунки		
1.	Інструкція: Зараз кожен з вас по черзі має назвати ті риси характеру та якості, які кожен з вас вважає необхідними для кожного члена групи, щоб сформувати дружній колектив. Всі названі риси та якості я буду записувати на папері і ми будемо їх складати у кошик. І кожного ранку, вирушаючи в школу, не забудьте взяти з собою цей чарівний кошик.		2
2.	Виконання вправи		7
3.	Обговорення: - Чи легко вам було обирати якості та риси характеру?		5
Вправа « Впізнай малюнок»			
Вихідне джерело	Потомахіна Л. А. Психологічна гра « Команда» / Потомахіна Л. А. // Шкільному психологу усе для роботи. – 2014. - №6 (66).-червень. – С. 30-33.		
Мета	Допомогти учасникам краще пізнати один про одного; згуртування членів класу		
1.	Інструкція: Чи добре ви знаєте один одного? Намалюйте, будь ласка, свій портрет в колективі,	Аркуші паперу, кольорові олівці	2

	<p>як ви себе бачите в вашому шкільному колективі. Малюнки підписувати не потрібно.</p> <p>(всі здають малюнки тренеру, потім тренер по черзі вивішує кожен малюнок і ставить такі питання до класу):</p> <p>-Хто зображений з ваших однокласників на цьому малюнку?</p> <p>(Після того, як група відгадала учасника, тренер просить, щоб учасник щось ще додатково розповів про себе)</p>		
2.	Виконання вправи:		7
3.	Обговорення: <p>-Чи легко було малювати вам себе в колективі?</p> <p>-Чи виникали труднощі у визначенні, хто намальований на малюнку?</p>		5
Вправа-руханка « Ураган для тих, хто...»			
Вихідне джерело	Грецов А. Г. Лучшие упражнения для сплочения команды / Грецов А. Г. : Учебно-методическое пособие. — СПб.: СПбНИИ физической культуры, 2006. — 44 с.		
Мета	Зняття м'язового та емоційного напруження		
1.	Інструкція: Зараз ми проведемо рухливу вправу, щоби дати можливість учасникам розслабитися, розім'ятися, зняти м'язову та емоційну напругу. Усі учасники сидять, а тренер стоїть (йому не вистачає стільця). Він каже: «Ураган для тих, хто народився весною». Усі, хто народився в цю пору року, встають зі свого місця і намагаються сісти на інше. Той, кому не вистачило стільця, стає ведучим і каже: «Ураган для тих, у кого довге волосся (коротке волосся, хто любить ходити до школи, бачив море, любить солодке і т.і.)».		2
2.	Виконання вправи:		5
3.	Обговорення: <p>-Чи вдалося вам розім'ятися, зняти емоційну та м'язову напругу?</p>		2
Рефлексія			
Вихідне джерело	Мажара О. В. Учимся дружить / О. В. Мажара// Соціальний педагог. – 2013. – №4. – С. 42–47.		
Мета	Сформувати в учнів вміння до рефлексії		

вправи			
1.	Інструкція: «Наше заняття підходить до закінчення. Ось заняттю вже кінець Ти був справжній молодець Ти старався, не лівився Розкажи чому навчився ?		1
2.	Обговорення: - що найбільше сподобалось на занятті? - який у вас зараз настрій?		2

Заняття №3.

№	Етапи виконання вправ	Ресурсне забезпечення	Тривалість (хв.)
Вправа «Привітання» (3 хв.)			
Вихідне джерело	Мажара О. В. Учимся дружити / О. В. Мажара// Соціальний педагог. – 2013. – №4. – С. 42–47.		
Мета вправи	Налагодити та налаштувати групу до роботи		
1.	Інструкція: « Зараз я вам пропоную швидко та схематично зобразити свій стан та настрій та розповісти про нього»	Листки паперу, кольорові олівці	2
2.	Виконання завдання: учні зображають свій настрій та розповідають по черзі про нього.		7
	Повторення правил тренінгу	Дошка, ватман з намальованим силуетом будинка, зображення цеглинок з надрукованими на них правилами, скотч.	3
Вправа « Нічний потяг»			
Вихідне джерело	Мажара О. В. Учимся дружити / О. В. Мажара// Соціальний педагог. – 2013. – №4. – С. 42–47.		
Мета вправи	Сформувати позитивні міжособистісні стосунки		

1.	<p>Інструкція: Уявіть собі, що зовсім скоро свято і діти одного маленького міста з нетерпінням чекають подарунків. Вони чули, що поїзд з іграшками до святкового вечора повинен буде пробиратися вночі через заметений снігом ліс. І тільки у локомотива є фари, щоб освітлювати дорогу.</p> <p>- Хто з вас хотів би стати Локомотивом і везти потяг з іграшками дітям?</p> <p>-Десятеро учнів будуть вагони з подарунками. Хто хоче бути ними?</p> <p>-Всі інші будуть деревами в нічному лісі. Дерева мають розташуватися так, щоб між ними було достатньо місця. Дерева не повинні рухатися, але вони можуть видавати тихе «Шшшш ...» у момент, коли який-небудь вагон поїзда ризикує вдаритися об них.</p> <p>Тепер давайте складемо наш Поїзд. Ставайте за Локомотивом і покладіть руки на плечі попереднього гравця. Я зав'яжу очі кожному вагону, тому що тільки у Локомотива є фари, і він може бачити. Локомотив буде рухатися дуже повільно, щоб не розгубити вагони і щоб всі вагони відчували себе впевнено.</p> <p>Даю Локомотиву старт!</p>		5
2.	Виконання завдання		10
3.	<p>Обговорення</p> <p>- Чи легко було бути « локомотивом» ?</p> <p>- Що ви відчували, коли були « вагонами», « деревами»?</p>		3
Вправа « Пошук схожостей»			
Вихідне джерело	Грецов А. Г. Лучшие упражнения для сплочения команды / Грецов А. Г. : Учебно-методическое пособие. — СПб.: СПбНИИ физической культуры, 2006. — 44 с. С-4-5		
Мета вправи	Згуртувати групу через знаходження подібностей у її учасників.		
1.	Інструкція: Група встає в коло. Ведучий бере в руки невеликий предмет, придатний для	М'яка іграшка	2

	перекидання з рук в руки (м'ячик, невелика м'яка іграшка і т. д.) і пояснює правила гри: «Той, у кого в руках знаходиться цей предмет, повинен якомога швидше перекинути його іншому учаснику, назвавши при цьому якість чи рису схожості з тим, кому кидається предмет». Це можуть бути чисто зовнішні ознаки (наприклад, колір волосся), збіг інтересів з якого-небудь питання і т.д., улюблений предмет в школі і т.д.		
2.	Виконання вправи.		7
3.	Обговорення. - Чи легко вам вдавалося шукати ті риси та якості, за якими ви схожі з партнером? Отже, дана вправа дала змогу вам побачити, що хоча ви всі такі різні, але подібностей між ними набагато більше, ніж може здатися на перший погляд.		3
Вправа « Розмовляючі руки »			
Вихідне джерело	Грецов А. Г. Лучшие упражнения для сплочения команды / Грецов А. Г. : Учебно-методическое пособие. — СПб.: СПбНИИ физической культуры, 2006. — 44 с.		
Мета	Емоційно-психологічне зближення учасників		
1.	Інструкція: Для проведення вправи нам необхідно утворити два кола, вставши обличчям один до одного. Зараз ми будемо спілкуватися в парах мовчки, тільки за допомогою рук. Я буду говорити, що потрібно передати партнеру, а ви повинні будете передати це тільки руками, не кажучи ні слова. Потім я скажу: зовнішнє коло - крок вправо. І ті, хто стоять у зовнішньому колі, зроблять крок вправо, так у нас утворюються нові пари. Я скажу нове завдання. Отже, привітайтеся з допомогою рук. Зовнішнє коло - крок вправо. Перед вами новий партнер, подивіться недовго один одному в очі. Будь ласка, висловіть один одному підтримку за допомогою рук . Варіанти інструкцій парам: 1. Привітатися з допомогою рук. 2. Поборотися руками. 3. Помиритися руками. 4. Висловити підтримку за допомогою рук.		2

	5. Пожаліти руками. 6. Висловити радість. 7. Побажати успіху. 8. Попрощатися руками.		
2.	Виконання вправи: Учасники утворюють два кола: внутрішнє і зовнішнє, стоячи обличчям один до одного. Ведучий дає команди, які учасники виконують мовчки в парі, що утворилася. Після цього по команді ведучого зовнішнє коло рухається вправо на крок.		5
3.	Обговорення: - Чи виникали у вас труднощі? - Кому було складно мовчки передавати інформацію? - Коли ви виконували завдання ведучого, чи звертали увагу на інформацію від партнера або більше думали, як передати інформацію самим?		2
Вправа « Машина»			
Вихідне джерело	Мажара О. В. Учимося дружити / О. В. Мажара// Соціальний педагог. – 2013. – №4. – С. 42–47.		
Мета вправи	Сформувати позитивний психологічний клімат у групі, підвищити рівень довіри між учасниками.		
1.	Інструкція: Учасники встають по колу і отримують завдання, створити автомобіль, кожен учасник повинен бути певною частиною автомобіля. Потім автомобіль повинен поїхати.		
2.	Виконання завдання		
3.	Обговорення: - Чи легко було визначитися, якою частиною автомобіля хто має бути? - Чи легко вам вдалося створити автомобіль? - Чи зміг поїхати ваш власний автомобіль?		
Рефлексія			
Вихідне джерело	Мажара О. В. Учимося дружити / О. В. Мажара// Соціальний педагог. – 2013. – №4. – С. 42–47.		

Мета вправи	Сформувати в учнів вміння до рефлексії		
1.	Інструкція: Наше заняття підходить до закінчення. Пропоную всім сісти в коло.		1
2.	Обговорення: - Що найбільше сподобалось на занятті? - Чи вдалося вам побачити та зрозуміти наскільки ви схожі між собою? - Який у вас зараз настрій?		5

Заняття №4.

№	Етапи виконання вправ	Ресурсне забезпечення	Тривалість (хв.)
Вправа «Привітання» (3 хв.)			
Вихідне джерело	Мажара О. В. Учимося дружити / О. В. Мажара// Соціальний педагог. – 2013. – №4. – С. 42–47.		
Мета вправи	Налаштувати групу до роботи		
1.	Інструкція: « Я буду кидати вам м'яку іграшку, хто зловить, той розповідає: з яким настроєм сьогодні прийшов, який настрій був учора, які цікаві події у вас сталися за цей час, після 3-го нашого заняття».	М'яка іграшка	2
2.	Виконання завдання: учні по колу розповідають про свій настрій, свої події і т.д.		5
	Повторення правил тренінгу (2 хв.)	Дошка, ватман з намальованим силуетом будинка, зображення цеглинок з надрукованими на них правилами, скотч.	3
Вправа « Я по колу іду...»			
Вихідне джерело	Мажара О. В. Учимося дружити / О. В. Мажара// Соціальний педагог. – 2013. – №4. – С. 42–47.		

Мета вправи	Сформувати позитивні міжособистісні стосунки		
1.	Інструкція: Діти стають у коло. Одна дитина рухається я по колу, промовляючи: « Я по колу йду і з собою беру...» (називає ім'я дитини, яку вона обирає, бере її за руку, і далі вони рухаються вдвох). Далі обирає друга дитина, і так доти, доки всі діти не візьмуться за руки.		5
2.	Обговорення -Чи легко було вам обрати собі пару?		3
Вправа « На крижині»			
Вихідне джерело	Грецов А. Г. Лучшие упражнения для сплочения команды / Грецов А. Г. : Учебно-методическое пособие. — СПб.: СПбНИИ физической культуры, 2006. — 44 с.		
Мета вправи	Розвинути міжособистісні відносини в колективі, сформувати почуття єдності, співчуття та підтримки один одного; усунення міжособистісних бар'єрів в спілкуванні		
1.	Інструкція: Учасники діляться на команди по 5 - 7 осіб (бажано, щоб всі команди були однакового розміру і між ними рівномірно розподілилися хлопці і дівчата). Кожній з команд видається великий газетний лист, який вони розстеляють на підлозі. Ведучий зачитує інструкцію: «Уявіть собі, що ви опинилися на крижині, що дрейфує посеред бурхливого моря. Крижина - це ваша газета. Вам всім потрібно розміститися на ній і протриматися кілька хвилин, щоб дочекатися рятувальників. Торкатися підлоги за межами газети не можна - хто зробить це, той вважається «потонув». Коли учасники розмістяться на своїх «крижинах» і протримаються в такому положенні 15 - 20 секунд, ведучий повідомляє, що шторм відламав по шматочку від кожної з крижин, і відриває приблизно частину від кожної газети, пропонуючи учасникам розміститися на тому, що залишилося. Так повторюється 2 - 3 рази. Якщо в команді тоне одна людина, та команда отримує попередження, якщо дві або більше - вибуває з гри («ваша крижина перекинулася»). Переможе	Газетні листи	2

	та команда, яка протримається довше інших.		
2.	Виконання вправи.		10
3.	Обговорення. - Які у вас емоції після даної гри? - Чи легко було встояти всією командою, коли «крижина» відламувалась? -Що допомогло команді, яка перемогла, втриматися на «кризі»?		5
Вправа «Зачарована стежина»			
Вихідне джерело	Сартан Н. Г. Тренінг командообразовання / Сартан Н. Г.. — СПб.: Речь, 2005. — 187 с.		
Мета вправи	Розвинути вміння працювати в команді, надавати підтримку товаришам.		
1.	Інструкція: Один з дітей - провідник, він показує іншим учасникам, як пройти по стежці через зачарований ліс. Діти повинні в точності повторити його маршрут. Той з дітей, хто збився зі шляху, перетворюється в «ялинку». Завдання команди - врятувати його, зняти чари. Для цього необхідно сказати йому щось приємне, обійняти, погладити.		2
2.	Виконання завдання		7
3.	Обговорення -Як вам було в ролі провідника? -Чи легко вам було повторити маршрут провідника? -Як вам було в ролі «ялинки»?		5
Рефлексія			
Вихідне джерело	Потомахіна Л. А. Психологічна гра «Команда» / Потомахіна Л. А. // Шкільному психологу усе для роботи. – 2014. - №6 (66).-червень. – С. 30-33.		

Мета вправи	Сформувати в учнів вміння до рефлексії		
1.	Інструкція: «Наше заняття підходить до закінчення. Пропоную всім сісти в коло.		2
2.	Обговорення: - Що найбільше було цікавим для вас на занятті?		5

Заняття №5.

№	Етапи виконання вправ	Ресурсне забезпечення	Тривалість (хв.)
Вправа «Привітання» (3 хв.)			
Вихідне джерело	Потомахіна Л. А. Психологічна гра «Команда» / Потомахіна Л. А. // Шкільному психологу усе для роботи. – 2014. - №6 (66).-червень. – С. 30-33.		
Мета вправи	Налагодити та налаштувати групу до роботи; зрозуміти тренеру хто з яким настроєм прийшов на заняття		
1.	Інструкція: «Домалюйте на аркуші смайлику міміку, що відображає ваш стан і прикріпіть його на дошку	Лист паперу з намальованим шаблоном-смайликом; кольорові олівці	2
2.	Виконання завдання: Учні малюють і прикріплюють свій смайлик на дошку		7
	Повторення правил тренінгу	Дошка, ватман з намальованим силуетом будинка, зображення цеглинок з надрукованими на них правилами, скотч.	3
Вправа «Поводир»			
Вихідне джерело	Грецов А. Г. Лучшие упражнения для сплочения команды / Грецов А. Г. : Учебно-методическое пособие. — СПб.: СПбНИИ физической культуры, 2006. — 44 с.		
Мета	Розвинути навички взаємодії, сформувати у дітей		

вправи	почуття довіри одне до одного.		
1.	Інструкція: Групі пропонується розділитися на пари. Одному з учасників в парі видається пов'язка на очі. Завдання: учасник з закритими очима повинен пройти, не зіткнувшись з предметами і людьми, що знаходяться в класі від одного кутка до іншого, а допомагати йому буде другий учасник пари. Після закінчення даного часу партнери міняються завданнями.		2
2.	Виконання вправи		7
3.	Обговорення - Яку роль легше виконувати(поводитися чи сліпого)? - Що ви відчували, будучи в ролі поводи́ла та сліпого?		2
Вправа « Вузький мостик»			
Вихідне джерело	Мажара О. В. Учимося дружити / О. В. Мажара// Соціальний педагог. – 2013. – №4. – С. 42–47.		
Мета вправи	Відпрацювати на практиці шляхи виходу з конфліктної ситуації.		
1.	Інструкція: На підлозі малюється крейдою, або вкладається з мотузок вузький місток, по ширині 30см. Двоє учасників встають по різні сторони « містка» і починають йти на зустріч один одному. Їх завдання розійтися на середині містка, хто заступа за лінію. Вважається програвши.		2
2.	Виконання завдання		7
3.	Обговорення. - Як вам вдавалося переходити місток? - Як ви домовлялися зі своїм напарником? - Чи можна порівняти ситуацію на містку з конфліктною ситуацією? Яким чином?		2
Вправа « Наш дружній колектив»			
Вихідне джерело	Мажара О. В. Учимося дружити / О. В. Мажара// Соціальний педагог. – 2013. – №4. – С. 42–47.		
Мета вправи	Підвищити групову згуртованість, розвинути вміння взаємодіяти в парах.		

1.	Інструкція: Діти розбиваються на пари. У кожної пари аркуш паперу і олівець. Партнери в парах, які не домовляючись заздалегідь, мовчки, тримаючи удвох один олівець, повинні намалювати на аркуші паперу довільний малюнок.	Папір А-4, кольорові олівці	1
2.	Виконання вправи:		10
3.	Обговорення. - Розкажіть, що ви намалювали? - Чи був у вас лідер, або лідерство переходило від одного партнера до іншого? - Як ви вирішували, хто буде лідирувати?		3
Вправа- руханка « Австралійський дощ »			
Вихідне джерело	Сартан Н. Г. Тренінг командообразовання / Н. Г. Сартан. — СПб.: Речь, 2005. — 187 с.		
Мета вправи	Зняти м'язеве напруження		
1.	Інструкція: Учасники стають у коло. Тренер каже: «Друзі, чи знаєте ви, що таке австралійський дощ? Якщо ми будемо уважними, то почуємо, який він. Я показуватиму рухи, а ви повторюватимете їх: - В Австралії піднявся вітер (терти долоні). - Починає накрапати дощ (клацання пальцями). - Дощ посилюється (почергове плескання по грудях). - Починається справжня злива (плескання по ногах). - А ось гроза, справжня буря (тупотіння ногами). - Але що це? Буря почала вщухати (плескання по ногах). - Злива перетворюється на дощ (плескання долонями по грудях).		1

	- Рідкі краплі падають на землю (клацання пальцями). - Вщухає вітер (терти долоні). - З'являється сонечко (руки догори).		
2.	Виконання вправи		7
2.	Обговорення: - Чи вдалося вам розслабитися?		2
Рефлексія			
Вихідне джерело	Потомахіна Л. А. Психологічна гра «Команда» / Л. А. Потомахінна // Шкільному психологу усе для роботи. – 2014. - №6 (66).-червень. – С. 30-33.		
Мета вправи	Сформувати в учнів вміння до рефлексії		
1.	Інструкція: «Наше заняття підходить до закінчення. Пропоную всім сісти в коло.		1
2.	Обговорення: - Що найбільше вам сподобалося на занятті? - А тепер один одному скажіть щось приємне, наприклад: в тебе гарна усмішка і т.д.		5

Заняття №6.

№	Етапи виконання вправ	Ресурсне забезпечення	Тривалість (хв.)
Вправа «Привітання»			
Вихідне джерело	Мажара О. В. Учимося дружити / О. В. Мажара// Соціальний педагог. – 2013. – №4. – С. 42–47.		
Мета вправи	Налаштувати групу до роботи		
1.	Інструкція: Діти разом із психологом сідають в коло і, передаючи символ (іграшку) одне одному, вітаються з усіма, розповідають, хто з яким настроєм прийшов, що вони очікують від		2

	сьогоднішнього заняття та роблять один одному комплімент, наприклад: «Привіт всім. У мене чудовий настрій. Сьогодні я очікую, що ми будемо малювати. Світланко, в тебе сьогодні гарна зачіска».		
2.	Виконання завдання:		5
	Повторення правил тренінгу	Плакат А-3«Правила групи»	3
Вправа «Вавилонська вежа»			
Вихідне джерело	Грецов А. Г. Лучшие упражнения для сплочения команды / Грецов А. Г. : Учебно-методическое пособие. — СПб.: СПбНИИ физической культуры, 2006. — 44 с.		
Мета вправи	Розвивати уміння координувати свої дії, взаємодіяти в команді.		
Об'єднання учасників (за потребою)	Учасники діляться на 2 команди		
1.	Інструкція: Кожному члену команди дається індивідуальне завдання. Індивідуальні завдання: коротко прописані на окремих аркушах, кожен аркуш є суворо конфіденційним для одного учасника. Наприклад, «Вежа повинна мати 10 поверхів» - листок з таким написом вручається одному учаснику тренінгу, він не має права нікому його показувати, зобов'язаний зробити так, щоб намальована спільно вежа мала саме 10 поверхів! Друге завдання: «Вся вежа має коричневий контур» - це завдання для наступного учасника. «Над вежею розвивається синій прапор», «Вежа має всього 6 вікон» і т.д. Учасникам заборонено розмовляти і взагалі як-небудь використовувати голос. Необхідно спільно намальовати Вавилонську вежу.	Кольорові маркери, ватман, заготовлені заздалегідь індивідуальні завдання	2
2.	Виконання завдання		5-7
3.	Обговорення - Чи важко було виконувати завдання? - Що здалося найбільш важким? - Чи вдалося вам зрозуміти без слів, що потрібно намальовати? - Чи успішно була взаємодія в групах?		3

Вправа «Інтелектуальний футбол»			
Вихідне джерело	Сартан Н. Г. Тренінг командообрановання / Сартан Н. Г. — СПб.: Речъ, 2005. — 187 с.		
Мета вправи	Сформувати навички командної взаємодії		
1.	Інструкція: Зараз ми з вами пограємо в футбол. Не хвилюйтесь ті, хто не вміє грати в нього або в кого не підходяща форма одягу. Ми зіграємо в інтелектуальний футбол. Для цього, на початку, ділимося на дві команди - все як у справжньому футболі. Потім виберіть захисників, нападників і воротаря. Кожна команда повинна придумати для іншої команди по 5-7 питань на різні теми: кіно, живопис, спорт, музика і т.д. Граємо так: команда задає питання і кидає м'яч нападаючим противника. Якщо вони не впоралися з питанням - передають м'яч захисникам, а потім воротареві. Якщо відповідь і в цьому випадку не знайдено - зараховується гол.	-	1
2.	Виконання вправи:		10-15
3.	Обговорення. - Як вам було в ролі воротаря, нападника та захисників?		2
Вправа-руханка «Булочка з родзинками»			
Вихідне джерело	Потомахіна Л. А. Психологічна гра « Команда» / Потомахіна Л. А. // Шкільному психологу усе для роботи. – 2014. - №6 (66).-червень. – С. 30-33.		
Мета:	Сприяти згуртованості групи, зняти напругу після заняття.		
1.	Інструкція: Ведучий запитує у всіх: «Хто любить родзинки?» Ті, хто любить, стають посередині кімнати, беруть один одного за руки, створюючи ланцюжок. Ті, хто полюбляє солодощі, гарну компанію і т. д., теж до них		2

	приєднуються, аж поки всі не стануть у ланцюжок. Потім ведучий бере останнього учасника за руку і починає, ходячи навколо першого учасника, «намотувати» всю групу на нього – «пекти булочку з родзинками». Коли всі щільно «намотаються», треба хвилинку так постояти, щоб відчувати всіх разом, прислухатися до того відчуття і аж тоді розійтись.		
2.	Виконання вправи:		7
3.	Обговорення: - Чи вдалося вам розслабитися?		2
Вправа « Валіза »			
Вихідне джерело	Мажара О. В. Учимося дружити / О. В. Мажара// Соціальний педагог. – 2013. – №4. – С. 42–47.		
Мета вправи	Створення позитивного зворотнього зв'язку учасниками тренінгу, сприяти згуртованості колективу		
1.	Інструкція: У центрі кола стоїть пустий стул. Усі учасники групи в тому порядку, в якому вам буде зручно, будуть сідати на стілець і називати одну якість, яка, на ваш погляд, допомагає вам у спілкуванні, і одну, яке заважає. При цьому треба пам'ятати, що називати слід ті якості, які проявилися в ході роботи групи. Після того як учасник висловить свою думку, наступний учасник сідає на стілець. Вправа повторюється і т.д.	-	1
2.	Виконання вправи:		5
3.	Обговорення. - Який у вас зараз настрій? - Що особисто вам дало це заняття?		5

Заняття №7

№	Етапи виконання вправ	Ресурсне забезпечення	Тривалість (хв.)
Вправа « Мій настрій»			
Вихідне джерело	Мажара О. В. Учимся дружити / О. В. Мажара// Соціальний педагог. – 2013. – №4. – С. 42–47.		
Мета вправи	Налагодити та налаштувати групу до роботи; зрозуміти тренеру хто з яким настроєм прийшов на заняття		
1.	Інструкція: зараз я пропоную кожному з вас намалювати свій сьогоднішній настрій.	Папір, кольорові олівці	2
2.	Виконання завдання:		10
	Повторення правил тренінгу	Плакат А-3 «Правила групи»	3
Вправа « Живе дзеркало»			
Вихідне джерело	Грецов А. Г. Лучшие упражнения для сплочения команды / А. Г. Грецов: Учебно-методическое пособие. — СПб.: СПбНИИ физической культуры, 2006. — 44 с.		
Мета вправи	Налаштувати групу до роботи; створити умови для більш повного розуміння та отримання зворотного зв'язку — можливість подивитися на свої рухи з боку, очима інших людей.		
1.	Інструкція: Учасники об'єднуються в трійки. Включається музика, і один учень з кожної трійки починає здійснювати під неї будь-які рухи, які йому хочеться. Два інших учасники виступають в ролі «живого дзеркала» — повторюють всі його рухи (1,5-2 хвилини). Потім ролі міняються, так щоб в активній позиції побував кожен з учасників.		2
2.	Виконання завдання		5
3.	Обговорення -Які емоції і почуття виникали під час виконання вправи? -Що нового вдалося дізнатися про себе і про тих, з ким ви були в трійці?		3

Вправа « Коло довіри »			
Вихідне джерело	Грецов А. Г. Лучшие упражнения для сплочения команды / Грецов А. Г. : Учебно-методическое пособие. — СПб.: СПбНИИ физической культуры, 2006. — 44 с.		
Мета вправи	Формування взаємної довіри; відповідальності, навчити координації спільних дій		
1.	Інструкція: Учні створюють невеликий щільний круг (бажано, хлопці і дівчата мають стати через одного) і ставлять руки на рівні плечей, долонями вперед. Доброволець виходить в центр, закриває очі, розслабляється і починає м'яко падати на долоні оточуючих. Ті ловлять його і акуратно відштовхують таким чином, щоб він упав на долоні інших учасників. Таким чином його розгойдують протягом однієї - двох хвилин, потім у центр кола виходить наступний доброволець і т. д.		1
2.	Виконання вправи:		7
3.	Обговорення. - Що ви відчували, коли виходили в центр кола та падали? Чи було вам страшно? -Що відчували, коли « ловили » свого однокласника?		5
Вправа-руханка« Полювання на лева »			
Вихідне джерело	Сартан Н. Г. Тренінг командообразовання / Сартан Н. Г.. — СПб.: Речь, 2005. — 187 с.		
Мета:	Створити гарний настрій, зняти втому після заняття.		
1.	Інструкція: Учасники стають у коло один за одним. Ведучий промовляє слова, які супроводжуються певними рухами, а учасники повторюють за ним: - Ми йдемо полювати на лева. (Впевнений хід по колу) - На боїмося ми нічого! (Відоображаємо рухами) - Ой, а це що?		2

	<ul style="list-style-type: none"> - Болото! Чав! Чав! Чав! (Обережний хід, високо піднімаючи коліна) - Ой, а це що? - Море! Буль! Буль! Буль! (Плавальні рухи) - Ой, а це що? - Поле! Топ! Топ! Топ! (Тупотіння ногами) - Ой, а це що? - Це дорога навпростець! (Впевнений хід) - Ой, а це хто? Такий великий! (Показуємо) Такий пухнастий! (Немов погладжуємо) - Ой, та це ж лев! (Показуємо, як злякалися) - Побігли додому! Через поле! Топ! Топ! Топ! - Через море! Буль! Буль! Буль! - Через болото! Чав! Чав! Чав! - Прибігли додому! Сховалися! (Присіли) - Які ми молодці! (Погладжуємо себе по голові) - Які ми хоробрі! (Легенько стукаємо кулачком по грудях) - Ми нічого не боїмося! (Заперечливо похитуємо вказівним пальчиком) 		
2.	Виконання вправи		5-7
3.	Обговорення: - Чи вдалося вам зняти м'язеве напруження?		
Рефлексія			
Вихідне джерело	Мажара О. В. Учимся дружити / О. В. Мажара// Соціальний педагог. – 2013. – №4. – С. 42–47.		
Мета вправи	Сформувати в учнів вміння до рефлексії		
1.	Інструкція: «Наше заняття підходить до закінчення. Пропоную всім сісти в коло.		1
2.	Обговорення: - Що найбільше сподобалось на занятті? - Який у вас зараз настрій?		2

Заняття №8

№	Етапи виконання вправ	Ресурсне забезпечення	Тривалість (хв.)
Вправа «Привіт, ти уявляєш...»			
Вихідне джерело	Прутченков А.С. Социально-психологический тренинг межличностного общения / А. С. Прутченков –М.: Знание, 1991. – С. 20-21		
Мета вправи	Налаштувати групу до роботи		
1.	Інструкція: Члени групи по колу вітаються фразою «привіт, ти уявляєш...», описуючи якийсь цікавий, смішний випадок (епізод), що стався при спілкуванні з кимось в період між минулим і цим заняттям.		1
2.	Виконання завдання:		5
3.	Обговорення: - Який у вас настрій? - Чи важко було згадати смішний випадок?		3
	Повторення правил тренінгу	Плакат А-3«Правила групи»	3
Вправа «Груповий малюнок»			
Вихідне джерело	Прутченков А.С. Социально-психологический тренинг межличностного общения / Прутченков А.С. –М.: Знание, 1991. – С.21-22		
Мета вправи	Налагодження доброзичливих стосунків між членами групи.		
1.	Інструкція: Всі члени групи починають кожний на своєму аркуші паперу, позначивши на ньому в кутку певний символ, що дасть потім змогу розпізнати чий малюнок. Малювати можна що завгодно, що є важливим для себе. Потім за сигналом керівника усі учасники одночасно передають свої малюнки вліво і, отримавши, зрозуміло, розпочатий сусідом праворуч малюнок, продовжують його. Група малює до тих пір, поки кожному не повернеться його аркуш. Дізнатися його автора можна тільки по імені (символу).		2

2.	Виконання завдання:	Папір, кольорові олівці, дошка	5
3.	Обговорення -Чи вдалося вам домалювати на малюнку однокласника щось?		15
Вправа «Кораблі та скали»			
Вихідне джерело	Грецов А. Г. Лучшие упражнения для сплочения команды / А. Г. Грецов : Учебно-методическое пособие. — СПб.: СПбНИИ физической культуры, 2006. — 44 с.		
Мета вправи	Сприяти довірі один одному, відчувати настрій іншої людини, чітко дотримуватися правил групової роботи.		
1.	Інструкція: Об'єднати учасників у дві групи. Перша група – «кораблі», друга – «скали». «Скали» розсідаються на підлозі, «кораблі» заплющують очі та хаотично пересуваються по кімнаті. При наближенні до них «корабля» «скали» шиплять, імітуючи звук, з яким «хвилі набігають на скали». Мета «скал» - не допустити аварії «корабля». Потім гравці міняються ролями.		2
2.	Виконання вправи		5
3.	Обговорення - Як вам було в ролі « кораблів» рухатися із заплющеними очима? - Що ви відчували?		2
Вправа «Звук групи»			
Вихідне джерело	Мажара О. В. Учимся дружить / О. В. Мажара// Соціальний педагог. – 2013. – №4. – С. 42–47.		

Мета	Сприяти відчуттю єдності групи, зняти втому після заняття.		
1.	<p>Інструкція: Учасники займають комфортне положення на своїх стільцях, заплющують очі і задумують який-небудь звук, який вони можуть відтворити. Але кожен буде промовляти свій звук тільки тоді, коли відчує дотик ведучого. Всім потрібно запам'ятати звук, який звучав перед власним.</p> <p>Ведучий, тихенько проходячи поміж учасниками, без певної системи торкається то одного, то іншого учасника, не забувши жодного. Вони промовляють свої звуки так, щоб їх могли почути всі в групі. Коли всі відтворили свої звуки, ведучий пропонує їм, не відкриваючи очей, повторити звуки один за одним, пригадуючи, хто за ким був. Наприкінці – одночасно промовити свої звуки! Це і буде звуком групи.</p>		1
2.	Виконання вправи		5
3.	<p>Обговорення:</p> <p>-Чи виникали у вас труднощі із запам'ятовуванням звука?</p>		3
Вправа «Подарунок»			
Вихідне джерело	Мажара О. В. Учимся дружити / О. В. Мажара// Соціальний педагог. – 2013. – №4. – С. 42–47.		
Мета вправи	Розвивати вміння налагоджувати зворотний зв'язок позитивного, підтримувального характеру		
1.	<p>Інструкція:«Давайте подумаємо, що ми могли наостанок б подарувати вашій групі, щоб взаємодія в ній стала ще ефективніше, щоб ви могли успішно навчатися та досягати свої цілі. Давайте скажемо, що кожен з нас дарує групі. Я, наприклад, дарую вам оптимізм і дружелюбність. Далі кожен з учасників висловлюється, що він хотів би подарувати групі»</p>		1

2.	Виконання вправи: кожен з учасників висловлюється, що він хотів подарувати групі		5
3.	Обговорення: «Наш тренінг підійшов до завершення. Хочу запитати у Вас, що нового ви дізналися? Що корисного винесли для себе, для групи? Давайте нагородимо себе за успішну співпрацю оплесками!		5
Завершення тренінгу вправа «Прощання»			
Вихідне джерело	Мажара О. В. Учимся дружити / О. В. Мажара// Соціальний педагог. – 2013. – №4. – С. 42–47.		
Мета вправи	Підведення підсумків тренінгу		
1.	Обговорення: А тепер, я пропоную згадати всі наші з вами заняття і дати відповіді на такі питання: - Що найбільше сподобалося під час занять? - Що було найцікавішим? - Про що ви дізналися? - Що не сподобалося в ході занять? - Що змінилося у вашій поведінці? - Чи складно тобі було під час занять? - Як ви намагаєтесь використовувати те, чого навчилися на заняттях?		5
2.	Завершальне слово психолога: У своєму житті ми обираємо два шляхи: один короткий, протоптаний тисячами ніг, інший – крізь терни до зірок – зірок усередині самих себе, це процес поступового розвитку, який починається із середини й поступово переходить до навколишнього світу, оточення однолітків, друзів, рідних. Це шлях успіху. <i>А що потрібно для успіху?</i> - вміння працювати в команді; - додаткові зусилля; - додаткові кроки; - сміливість рухатися вперед; - уміння долати перешкоди. Дякую всім за участь!»		2

Додаток К

Результати формуючого експерименту в експериментальній групі

Додаток К. 1

Кількісний аналіз результатів групової згуртованості за методикою**« Визначення індексу групової згуртованості» (К.Е.Сішора)****4-А клас (експериментальна група)**

№	Прізвище	Номери запитань					Загальна сума балів
		1	2	3	4	5	
1.	К. О.	5	5	3	3	3	19
2.	Л. В.	5	5	3	3	3	19
3.	Б. Д.	5	5	2	3	3	18
4.	Р. М.	4	5	3	2	2	16
5.	З. Л.	5	5	3	3	3	19
6.	К. О.	5	5	2	2	2	16
7.	М. Є.	5	5	3	3	3	19
8.	Л. А.	5	5	3	3	2	18
9.	К. В.	5	5	3	3	2	18
10.	М. О.	4	5	3	3	2	17
11.	К. І.	5	5	3	3	3	19
12.	Л. І.	5	5	3	3	3	18
13.	С. Д.	5	5	3	3	3	19
14.	Х. М.	5	5	3	3	3	19
15.	В. А.	5	5	2	3	3	18
16.	Т. М.	5	5	3	3	3	19
17.	Ш. І.	5	5	3	3	3	19

18.	Ф. М.	5	5	3	3	3	19
19.	С.Е.	5	5	2	2	3	17
20.	К. Е.	5	5	2	2	3	17
21.	Т. М.	5	5	3	3	3	19
22.	З. С.	5	5	2	2	2	16
23.	Т.О.	5	5	3	3	2	18
24.	Л. А.	5	5	2	3	3	18
25.	Б. Б.	5	5	3	2	2	17
26.	Ч. В.	5	5	3	2	3	18
27.	К. А.	5	5	2	3	3	18
28.	В. Л.	5	5	3	3	2	18
Середнє арифметичне		5	5	3	3	3	18

Додаток К.2

**Кількісний аналіз результатів за методикою «Визначення опосередкованої
групової згуртованості» (В.С. Івашкін, В. В. Онуфрієва)**

4- А клас (експериментальна група)

№	Якості	Кількість виборів
	Працьовитість	20
	Дружелюбність	23
	Принциповість	0
	Стриманість	1
	Веселість	1
	Справедливість	15
	Акуратність	10
	Товариськість	7
	Чесність	17
	Активність	8
	Старанність	8
	Щирість	6
	Порядність	6
	Наполегливість	2
	Організованість	4
	Привабливість	1
	Чуйність	2
	Правдивість	13
	Привітність	1
	Діловитість	0
	Скромність	2

$$1) n \times 5 \quad 28 \times 5 = 140$$

$$2) \Sigma E = 15$$

$$\Sigma Д = 52$$

$$\Sigma М = 76$$

$$3) , 4)$$

$$E = \Sigma E \times 100\% / N \times 5;$$

$$Д = \Sigma Д \times 100\% / N \times 5;$$

$$М = \Sigma М \times 100\% / N \times 5$$

$$4) E = 15 \times 100\% / 28 \times 5 = 10 \%$$

$$Д = 52 \times 100\% / 28 \times 5 = 34 \%$$

$$М = 76 \times 100\% / 28 \times 5 = 56 \%$$

Переважає моральний блок якостей

Додаток К.3

**Результати діагностики групової згуртованості за опитувальником
« Мій клас» (методика Боврозера у модифікації Ю. З. Гільбуха)**

4- А (експериментальна група)

№	Прізвище	Ступені		
		задоволеності	конфліктності	згуртованості
1.	Б. Б.	15	7	15
2.	Б. Д.	15	7	15
3.	В. А.	15	7	15
4.	В. Л.	15	7	15
5.	З. С.	15	5	15
6.	За. Л.	14	7	15
7.	К. Е.	15	5	15
8.	К. А.	15	7	15
9.	К. О.	15	7	15
10.	К. О.	15	5	15
11.	К. В.	15	5	15
12.	К. І.	14	7	15
13.	Л. І.	15	7	15
14.	Л. В.	15	7	15
15.	Л. А.	15	13	13
16.	Л. А.	14	7	15
17.	М. Є.	15	7	15
18.	М. О.	14	7	15
19.	П.М.	15	7	15

20	Р. М.	15	5	15
21	С. Е.	15	7	15
22	С. Д.	15	5	15
23	Т. М.	15	7	15
24	Т. О.	15	5	14
25	Ф. М.	15	7	15
26	Х. М.	15	7	15
27	Ч. В.	15	7	15
28	Ш. І.	15	7	15
Середнє арифметичне		15	7	15

Додаток К.4

Бланки досліджуваних 4-Акласу (експериментальної групи) після тренінгу за проєктивною методикою « Мій клас» (Л. А. Байкової)

Додаток Л

Ретест (контрольна група)

Додаток Л.1

Кількісний аналіз результатів групової згуртованості за методикою**« Визначення індексу групової згуртованості» (К.Е.Сішора)****4-В клас (контрольна група)**

№	Прізвище	Номери запитань					Загальна сума балів
		1	2	3	4	5	
1.	П. А.	2	3	2	2	2	11
2.	Р. Д.	2	3	2	2	2	11
3.	К. Л.	2	3	2	2	2	11
4.	М. С.	2	3	2	2	2	11
5.	Ш. К.	2	3	2	3	2	12
6.	К. О.	1	3	2	3	2	11
7.	А. Ю.	1	3	2	3	2	11
8.	Н. О.	2	3	2	2	2	11
9.	Б. А.	2	3	1	3	2	11
10.	Г. Б.	1	3	2	3	2	11
11.	Б. А.	2	3	2	2	2	11
12.	Д. Д.	2	3	2	3	2	12
13.	К. К.	2	3	2	2	3	11
14.	Л. С.	2	3	2	3	3	13
15.	К. М.	1	3	2	2	3	11
16.	Д. В.	2	3	2	2	2	11
17.	Д. З.	1	3	3	3	2	12
18.	К. Д.	1	3	3	2	2	11

19.	В. Л.	3	3	2	1	2	11
20.	Н. Д.	1	3	2	2	2	10
21.	Н. С.	3	2	2	2	2	11
22.	С. Н.	4	2	2	2	2	12
23.	Г. М.	3	2	2	2	3	12
24.	С. В.	2	3	2	2	2	11
25.	К. Я.	2	3	2	2	2	11
26.	Б. Н.	2	3	2	2	2	11
27.	С. Д.	2	3	2	2	2	11
Середнє арифметичне		2	3	2	2	2	11

Додаток Л.2

**Кількісний аналіз результатів за методикою «Визначення опосередкованої
групової згуртованості» (В. С. Івашкіна, В. В. Онуфрієвої)**

4- В (контрольна група) (ретест)

№	Якості	Кількість виборів
	Працьовитість	25
	Дружелюбність	20
	Принциповість	1
	Стриманість	5
	Веселість	9
	Справедливість	3
	Акуратність	5
	Товариськість	6
	Чесність	14
	Активність	8
	Старанність	14
	Щирість	5
	Порядність	1
	Наполегливість	1
	Організованість	6
	Привабливість	1
	Чуйність	2
	Правдивість	2
	Привітність	4
	Діловитість	1
	Скромність	2

$$1) 27 \cdot 5 = 135$$

$$2) \Sigma E = 32$$

$$\Sigma Д = 60$$

$$\Sigma М = 43$$

3), 4)

$$E = \Sigma E \times 100\% / N \times 5;$$

$$Д = \Sigma Д \times 100\% / N \times 5;$$

$$М = \Sigma М \times 100\% / N \times 5$$

3, 4)

$$E = 32 \times 100\% / 27 \times 5 = 24 \%$$

$$Д = 60 \times 100\% / 27 \times 5 = 43 \%$$

$$М = 42 \times 100\% / 27 \times 5 = 30 \%$$

Переважає діловий блок якостей

Додаток Л.3

**Результати діагностики групової згуртованості за опитувальником
« Мій клас» (методика Боврозера у модифікації Ю. З. Гільбуха)
4-В клас (контрольна група) (ретест)**

№	Прізвище	Ступені		
		задоволеності	конфліктності	згуртованості
1.	Б. А.	11	9	11
2.	Б. Н.	13	9	13
3.	А. Ю.	11	9	11
4.	В. Л.	11	9	11
5.	Д. Д.	13	11	7
6.	Г. М.	11	8	9
7.	Г.Б	11	9	11
8.	Д. В.	11	8	11
9.	Д.З.	9	9	11
10.	К. К.	13	9	11
11.	К. М.	11	9	11
12.	К. О.	11	9	11
13.	К. Д.	11	9	13
14.	К. Л.	11	9	15
15.	К. Я.	13	9	15
16.	Л. С.	11	9	11
17.	Н. Д.	11	7	13
18.	М. С.	11	9	15
19.	Н. О.	11	8	11
20.	Н. С.	11	9	9
21.	Р. Д.	15	8	13

22.	Р. А.	11	7	11
23.	П. А.	13	9	13
24.	С.Н.	13	8	11
25.	С. Д.	11	9	13
26.	С. В.	11	8	7
27.	Ш. К.	11	8	11
Середнє арифметичне		11	9	11

Додаток Л.4

**Бланки досліджуваних 4-В класу (контрольної групи) (ретест)за
проективною методикою « Мій клас» (Л. А. Байкової)**

Додаток М

**Статистичні результати розрахунку за Т-критерій Стьюдента для
залежних вибірок**

Variable	T-test for Dependent Samples (Spreadsheet3) Marked differences are significant at p < ,05000							
	Mean	Std.Dv.	N	Diff.	Std.Dv. Diff.	t	df	p
До експерименту	11,22222	0,577350						
Після експерименту	17,96296	0,979854	27	-6,74074	1,059484	33,0594	26	0,005000

Статистичні гіпотези:

1. H_0 – відмінності між $x_{\text{експ.}}$ та $x_{\text{експ.}}$ випадкові. Отже, експеримент не вдавсь.
2. H_1 – відмінності між $x_{\text{експ.}}$ та $x_{\text{експ.}}$ достовірні, значимі.

Якщо $t_{\text{емп.}} \geq t_{\text{табл.}}$ - приймається гіпотеза H_1 .

Якщо $t_{\text{емп.}} < t_{\text{табл.}}$ - приймається гіпотеза H_0 .

Результат: $t_{\text{емп.}} = 33$.

$t_{\text{табл.}} = 2,05$

Отже, $t_{\text{емп.}} > t_{\text{табл.}}$, тобто приймається гіпотеза H_1 .

Отже, відмінності між нашими групами достовірні, значимі.
Експеримент вдавсь.

Додаток Н

Статистичні результати розрахунку за Т-критерій Стюдента для незалежних вибірок

T-test for Independent Samples (Spreadsheet6)											
Note: Variables were treated as independent samples											
Group 1 vs. Group 2	Mean Group 1	Mean Group 2	t-value	df	p	Valid N Group 1	Valid N Group 2	Std.Dev. Group 1	Std.Dev. Group 2	F-ratio Variances	p Variances
4-A vs. 4-B	18,07143	11,29630	33,67609	53	0,00	28	27	0,857584	0,608581	1,985714	0,084321

Статистичні гіпотези:

1. H_0 – відмінності між $x_{\text{експер.}}$ та $x_{\text{контр.}}$ випадкові (або їх взагалі не існує).

Отже, експеримент не вдавсь.

2. H_1 – відмінності між $x_{\text{експер.}}$ та $x_{\text{контр.}}$ достовірні, значимі.

Якщо $t_{\text{емп.}} \geq t_{\text{табл.}}$ - приймається гіпотеза H_1 .

Якщо $t_{\text{емп.}} < t_{\text{табл.}}$ - приймається гіпотеза H_0 .

Результат: $t_{\text{емп.}} = 33,7$.

$t_{\text{табл.}} = 2,05$

Отже, $t_{\text{емп.}} > t_{\text{табл.}}$, тобто приймається гіпотеза H_1 .

Отже, відмінності між нашими групами достовірні, значимі.

Експеримент вдавсь.